İngiliz Gezginlere Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Ülkesinde Sağlık Koşulları

Health Conditions in the Ottoman Country in the 19th Century According to British Travelers

Prof. Dr. Gürsoy Şahin

ORCID No: 0000-0002-7817-2043

Afyon Kocatepe Üniversitesi

Öz

Bu çalışmanın temel amacı XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarını ziyaret eden İngiliz gezginlerin, ülkedeki sağlık koşullarına dair algısını irdelemektir. Gezginlerin eserlerinde Osmanlı toplumunun sağlık koşulları mutlaka bahsi geçen hususlardan birisidir. Bu anlamda gezginler salgın hastalıklar, halkın sağlık durumu ve şehirlerin fiziksel şartlarının toplum sağlığına etkileri gibi meselelere mercek tutmuşlardır.

Gezginler, Osmanlı toplumunun genel olarak sağlıklı olduğunu dile getirmişlerdir. Ancak XIX. yüzyılda Anadolu ve İstanbul'da veba ve tifo gibi salgın hastalıklar oldukça yaygın olduğu da vurgulanmıştır. Gezginlere göre ülke genelinde sokakların "dar ve pis olması" salgın hastalıklara uygun ortam hazırlamaktadır. Seyahatnamelerde, Türkiye'de salgın zamanlarında günlük olarak ölen sayısı belirli bir miktara erişinceye kadar hastalığın ciddiye alınmadığı ifade edilmektedir. İnsanlar arasında ilişki devam ettiğinden salgın daha süratle yayılmaktadır. Gezginler, toplumdaki kadercı anlayışın hastalıkların erken dönemde teşhis ve tedavi edilmesinde en büyük engellerden birisi olduğunu ifade etmişlerdir.

XIX. yüzyılda ülke genelinde salgın hastalıklar yanında çocuklar arasında raşitizm, yetişkinler arasında göz hastalıkları ve fitiğin yaygın olduğu bildirilmektedir. Ayrıca gezginlere göre yaşlılar akciğerlerinden, akıntıdan ve astımdan yakınmaktadır. Gezginlerin eleştirdikleri bir diğer husus Osmanlı ülkesindeki tıp eğitimidir. Hekimlerin tıp bilgisini ve eğitimini yetersiz gören gezginler ahalinin halk hekimlerine gitmesini de eleştirmektedir. Sağlık konusunda ahalinin bazı tutumları eleştirilirken toplumun temizlik alışkanlığından övgüyle bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gezgin, seyahatname, sağlık, Osmanlı toplumu, temizlik, XIX. yüzyıl.

Abstract

The main aim of this study was to examine perceptions of English travellers who visited the Ottoman lands in the 19th century about the health conditions in the country. The issue of the health conditions of the Ottoman society is one of the points certainly mentioned in the works of the travellers. In this sense, the travellers focused on issues such as epidemics, health status of the community, and the influence of physical conditions of the cities on the public health.

The travellers mentioned that the Ottoman society was generally healthy. However, it was also emphasised that epidemics such as plague and typhoid were considerably common in Anatolia and Istanbul in the 19th century. According to the travellers, that streets were “*narrow and dirty*” throughout the country paved a convenient way for epidemics. In the travel books, it was stated that the disease was not taken seriously until number of deaths on a daily basis reached a particular number during the epidemics in Turkey. For the reason that people still contacted with each other, the epidemic spread more rapidly. Travellers reported that fatalist understanding in the society is one of the major obstacles in diagnosis and treatment of diseases in an early period.

In the 19th century, it was reported that rachitism was widely seen in children and eye diseases and hernia were often detected in adults in addition to epidemics throughout the country. According to travellers, elders also complained of lungs, post-nasal drainage, and asthma. Another issue that that travellers criticized was medical education in the Ottoman country. They considered the medical knowledge and education of doctors inadequate and also criticised that people went to folk healer. Although they criticized some attitudes of people related to health issue, they spoke highly of the hygiene habit of the society.

Keywords: Travellers, travel books, health, Ottoman society, hygiene, XIXth century.

Giriş

Avrupalı gezginlerin, Osmanlılara yönelik ilgileri XIV. yüzyıla kadar gitmektedir. İlk dönemlerden beri gezginler Osmanlı ülkesine hacı, misyoner, serüvenci, bilim adamı veya turist olarak gelmişlerdir. Bunlardan bazıları ülkeleri hesabına casusluk yapmak, Osmanlı topraklarındaki stratejik bölgelerin haritalarını çıkarmak amacıyla seyahat etmişlerdir. Bilim adamları ise faydalı nesne ve bilgi toplamakta, el yazmaları, ilaçlar, eski madalyalar ve paralar satın almakta, kitabelerin kopyalarını çıkarmakta, ibadet ve sanat mekanları ile ilgili ölçümler yapmaktaydılar¹.

Osmanlı ülkesine gelen gezginlerin kişiliği, algılama becerisi, şahsi gözlemleri yanında kendisine o yöreyle ilgili aktarılan bilgiler seyahatnamelerin içeriğini doğrudan etkilemektedir. Gezginin mesleği de seyahatnamenin içeriğinde önemli bir etkidir. Askeri birlikle seyahat eden bir subayın notlarında askerliğe ilişkin bilgiler büyük bir yer tutarken, botanikçi olanlar yörenin bitki çeşitliliğini, diplomat devlet yapısını, arkeolog antik eserleri ve yapıtları, coğrafyacı da yerleşim bölgelerinin coğrafi özelliklerini anlatmaktadır². Bu çerçeveden bir doktorun gözlemlerinin gezdiği bölgelerin hastalıklarına ve toplumun sağlığına yoğunlaşması tabiidir. Ancak doktor olmayan gezginler de ülkenin sağlık koşullarına, ahaliyi etkileyen salgın hastalıklara veya en azından insanların fiziksel özelliklerine eserlerinde yer vermişlerdir.

XIX. yüzyılda ulaşım imkanlarının iyileşmesine paralel olarak Osmanlı ülkesiyle ilgili kaleme alınan seyahatnamelerin daha da arttığı görülmektedir. Gezginler anılan yüzyılda Osmanlı ülkesindeki sağlık koşullarını anlatırken çeşitli salgın hastalıkların varlığına dikkat çekmişlerdir. Ancak toplumun genel olarak Avrupalı milletlere kıyasla daha sağlıklı olduğunu da dile getirmişlerdir. Gezginlere göre bunun sebebi toplumun marjinallikten uzak oluşudur.

¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Sonja Brentjes, “XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Batı Avrupalı Gezginler ve Bilimsel Çalışmalar”, (çev. Meltem Begüm Saatçi), *Türkler*, C. XI, (edt. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye yayını, Ankara 2002, s. 251-257; Bernard Lewis, “Doğu’ya Giden Bazı İngiliz Seyyahları”, (çev. Esim Erdim-Salih Özbaran), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. II, İzmir 1984, s. 245; Seyfi Başkan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Resim*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayını, Ankara 1997, s. 31; İrfan Karakoç, “Yabancıların Hatıralarında Osmanlı İmparatorluğu ve Yabancı Yazarların Osmanlılarla İlgili Olarak Türkçe’de Yayımlanmış Anıları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, *Osmanlı*, C. IX, Yeni Türkiye yayını, (edt. Güler Eren), Ankara 1999, s. 94-99.

² Emre Madran, “Seyahatnamelerde Anadolu Kenti”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, (21-25 Eylül 1981), C. III, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1989, s. 1303.

Zira Osmanlı toplumunun ölçülü yaşaması ve hiç bir şeyde aşırıya kaçmaması sağlık açısından avantajlar oluşturmaktadır. Örneğin XIX. yüzyılın ilk yarısında Türkiye'ye gelen C. Fellows, Türkler dinlerinin şarap içmeyi yasaklamasından dolayı içkiden uzak durduklarını, bu durumun insanların sağlığını olumlu yönde etkilediğini, şarap yasağının sonucunda Türkler arasında fiziksel sakatlıkların pek göze çarpmadığını ifade etmiştir³.

1. Şehirlerin Fiziksel Özellikleri ve Halk Sağlığına Etkileri

Osmanlı ülkesinin sağlık koşullarını ve karşılaşılan hastalıkları anlatan gezginlerin üzerinde durdukları hususların başında öncelikle şehir, köy, kasaba gibi yerleşim yerlerinin fiziksel özellikleri ve bunun insan sağlığına etkileri gelmektedir. Bu anlamda tespit edilebilen 1.300 kadar çeşitli nitelik ve ölçekteki gezi eserinin büyük bir bölümü Anadolu'daki şehir ve kasabalara ilişkin gözlemler içermektedir⁴. Bu eserlerden bir kısmı şehirde geçirilen birkaç saatlik zamanın ardından edinilen izlenimleri aktarırken bir kısmı bütün bölgeyi tanıtan, nüfus, fiziki özellikler ve sağlık sistemiyle ilgili bilgiler vermektedir.

Bilindiği üzere Osmanlı şehirleri cami, medrese ve çarşı üçgeninde kurulur ve geliştirdi⁵. Doğal olarak Osmanlı ülkesine gelen gezginlerin en çok ilgilerini çeken mekanların başında cami, medrese, çarşı, mezarlık ve kahvehane gibi kamusal alanlar gelmektedir. Merak ve ilgiye bağlı olarak gezginler şehirlerin sokaklarında, çarşı ve pazarlarında dolaşmış, hamamlara gitmiş, toplumun sağlığı ve temizlik alışkanlıklarıyla ilgili hatırı sayılır bilgiler aktarmışlardır.

Gezginlere göre Türk şehirleri, özellikle İstanbul “kalabalık, dar ve karanlık” bir görünüme sahiptir. Bunun sebebi mimari üslupla ilgilidir. Zira Türkler çoğunlukla evlerinin üst katlarını, alt katlarından dışarıya taşkın olarak yapmayı adet haline getirmişlerdir. Birçok gezgin Türk şehirleri ve özellikle de İstanbul için bu tür eleştirileri dile getirmişlerdir. Örneğin XIX. yüzyılın başında Osmanlı ülkesine gelen gezgin W. Wittman, XIX. yüzyılın başında İstanbul'un sokaklarının çok dar ve pis, kaldırımlarının ise bozuk olduğunu ifade ederken şehri “az parayla inşa edilmiş ve görünümeleri hüüzün veren evleriyle, daracık ve pis sokaklarıyla her zamanki durumundaydı” şeklinde tanımlamıştır. Gezgin evlerin dışarıya taşan kafesli cumbaları yüzünden sokaklarda hava dolaşımının pek mümkün olmadığını, evlerin cumbalarının neredeyse karşıdaki komşunun evine değdiğini ve bu durumun halkın sağlığını tehdit ettiğini ifade etmektedir⁶. Ev mimarisindeki üslubu eleştiren gezgin çarşıların havadar ortamını ise övmektedir. Bu meyanda Wittman özellikle İstanbul'daki çarşıların hava akımına uygun bir şekilde inşa edildiğini, bu özelliklerinden dolayı çarşının her mevsim oldukça sağlıklı bir ortama kavuştuğunu, böylece esnaf ve çarşayı gezen halk için uygun ve sağlıklı bir ortamın oluştuğunu bildirmiştir⁷.

Gezgin W. Wittman, Osmanlı ülkesinde karşılaştığı hastalıklar hakkında bilgi verirken sağlık koşullarını şehirlerin fiziksel özellikleri, mevsimler ve hava durumu ile

³ Charles Fellows, *Travels and Researches in Asia Minor More Particularly in The Province of Lycia*, [yayınlayan] John Murray, London 1852, s. 224.

⁴ Madran, agm, s. 1311.

⁵ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah yayını, İstanbul 1997, s. 151-152.

⁶ William Wittman, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and Across the Desert Into Egypt During the Years 1799, 1800 and 1801 in Company with Turkish Army, and The British Military Mission*, [yayınlayan] Richard Philips, London 1803, s. 32 vd.; Şefik Görgey, *İngiliz Cerrah William Wittman'ın 19. yüzyıl Başında İstanbul, Yafa ve Mısır'daki Gözlemleri, Uygulamaları ve Raporları*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1989, s. 27.

⁷ Wittman, *age*, s. 32 vd.; Görgey, *agt*, s. 27.

ilişkilendirmiştir⁸. Gezgin “*havaya yayılan ufak, zararlı maddecikler*” anlamına gelen “*miasma kuramı*” ile hastalıkları açıklamaya çalışmaktadır. Miasma; XVIII. yüzyılda hastalığa neden olduğuna inanılan, özellikle bataklık vb. yerlerden kaynaklanan pis kokulu havayı tanımlamak için kullanılan bir tabirdir⁹.

E. J. Davis de benzer şekilde hastalıkların bölgenin iklimine ve yerleşim yerlerinin özelliklerine bağlı olarak ortaya çıktığını anlatmaktadır. Gezginin bildirdiğine göre Karaman ve çevresinde iklim son derece sağlıklıdır. Tepenin yamacında kurulmuş olan Karaman’ın yakınındaki büyük bataklığın da etkisiyle ateşli sıtma için uygun bir ortam oluşmaktadır. Gezgin, kasabanın iklimi ve hava sıcaklıkları ile ilgili bilgi verirken Temmuz ayında olunmasına rağmen gölgede ve gece havanın çok soğduğunu, gece gündüz ve mevsimler arasındaki bu ani sıcaklık farklılıklarının sağlık için hiç iyi olmadığını bildirmektedir. Gezgin bölgede kış aylarında kar yağdığında üç dört ay yerde kaldığına, bu karın yer yer 30, 60 veya 90 cm kalınlığa ulaştığına, buna karşılık evlerin konforsuz ve olumsuz şartlar taşıdığına, ahalinin kıyafetlerinin eksikliğinden ve yiyeceklerin yetersizliğinden sağlıklarının bozulduğuna dikkat çekmiştir¹⁰.

Yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı ülkesine gelen R. R. Madden, İzmir şehrini pek beğenmez. Gezgin, burasının da diğer Türk şehirleri gibi “*pis, kalabalık ve dar*” yapıldığını, sokakların veba gibi salgın hastalıkların oluşmasına uygun bir ortam hazırladığını ifade etmiştir¹¹. Farklı zamanlarda Osmanlı topraklarına gelen gezginler de şehirlerle ilgili bu tür eleştirilerini dile getirmişlerdir¹². XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye’yi gezen F. Burnaby’e göre de ülke genelinde sokakların “*dar ve pis olması*” salgın hastalıklara uygun ortam hazırlamıştır. Gezgin özellikle Üsküdar’ın sokaklarının kirli, yollarının daracık ve sokaklarının çamurlu olduğunu, hatta bu durumun Üsküdar’ın bir özelliği olarak kabul edildiğini ifade etmiştir. F. Burnaby, Hadımköy istasyonunda bulunduğu sırada buradaki istasyon şefinin sürekli ateşinin çıktığından ve şefin bölgenin sağlıklı koşullarından yakındığından bahsetmiştir. Ayrıca istasyon şefi, gezginle konuşması sırasında “*Türkiye’de istasyon şefi olmak kadar insanı çabuk çökerten bir şey yoktur*” ifadesini kullanmıştır¹³.

Gezginler, Osmanlı şehirlerinin fiziksel görünüşünü kendi ülkelerindeki şehirlerle kıyaslayarak eleştirmişlerdir. Bu eleştirilerinde kısmen haklılık payı olduğu ifade edilmelidir. Zira XIX. yüzyıl sonlarında ülke genelinde humma, tifo gibi hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla bir dizi tedbir alındığı görülmektedir. Bu meyanda Osmanlı Hükümeti evlerin sağlık şartlarına uygunluğunu sağlamak için “*Sicill-i Sıhhî-i Büyük*” kalemı kurmuş ve evlere yakın inşa edilen sıvasız kuyularla, tuvalet ve lağımın uygun mesafede yapılması için karar almıştır¹⁴. Öte yandan köylerde hayvanların sıcaklığında yararlanmak için evlerin, ahırların

⁸ Bu anlamda İstanbul’a geldiği 14 Haziran 1799’dan gidiş tarihi olan Mart 1802 tarihine kadar her gün sabah öğlen akşam rüzgarın yönünü, şiddetini, havanın sıcaklığını ve nem oranlarını seyahatnamesinin sonuna ayrıntılı bir şekilde eklemiştir. Wittman, *age*, ekler.

⁹ Görgey, *agt*, s. 18.

¹⁰ Edwin John Davis, *Life in Asiatic Turkey. a Journal of Travel in Cilicia (Pedia and Trachoea), Isauria, and Parts of Lycaonia and Cappadocia*, [yayınlayan] Edward Stanford, London 1879, s. 294.

¹¹ Richard Robert Madden, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine in 1824, 1825, 1826, and 1827*, [yayınlayan] Henry Colburn, London 1829, s. 112-113.

¹² William James Joseph Spry, *Life of the Bosphorus Doings in the City of the Sultan Turkey Past and Present*, H. S. Nichols Publishing, London 1895, s. 138; Jean Ebersolt, *Bizans İstanbulu ve Doğu Seyyahları*, (çev. İlhan Arda), 2. baskı, Pera yayını, İstanbul 1996, s. 192.

¹³ Fred Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, (Çev. Fatma Taşkent), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2000, s. 40, 52-53.

¹⁴ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C. VII, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Yayını, İstanbul 1995, s. 4115.

üstüne inşa edilmesi sıklıkla karşılaşılan bir durumdu. XX. yüzyılın başlarından itibaren ülke genelinde özellikle şehir merkezlerinde ahırların insanların sağlıklarını olumsuz etkilediği düşüncesiyle evlerin sıhhi şartlara uygun yerlere inşa edilmesi gerektiği hatırlatılmıştır¹⁵.

2. Toplumun Temizlik Alışkanlıkları

Sokakların darlığı, pisliği ve sokak köpekleri konusunda ahalinin bazı tutumlarını eleştiren gezginler Osmanlı toplumunun temizlik alışkanlığından övgüyle bahsetmektedir. Toplumun temizlik konusuna son derece önem verdiği, içme suyu konusunda özellikle titiz davranıldığı ve bu hizmeti yerine getirmek için vakıflar kurulduğunu dile getirmişlerdir. Gezginler, İstanbul ve Anadolu'nun herhangi bir köyünde veya kasabasında karşılaştığı hamamlardan beğeni ile bahsetmişlerdir. Örneğin Busbecq, Türklerin vücut temizliğine çok dikkat ettiklerini, zenginlerin evlerinde hamamlar bulunduğunu, orta tabakadaki insanların umumî hamamlara gittiklerini belirtmiştir¹⁶. Bu anlamda İngiliz gezgin Sir Paul Rycaut da Türklerin dinleri gereği temizliğe ve yıkanmaya çok önem verdiklerini bildirmektedir. Yıkanmanın sevap sayılması sebebiyle Türklerin son derece temiz insanlar olduklarını belirten gezgin, Türklerin özellikle “*hacet giderdikten*” sonra iyice temizlendiklerini ve bunu yapmayan Hristiyanlara “*taharetsiz*” şeklinde hitap ettiklerini dile getirmektedir. Bundan başka her yemek öncesi ve sonrası ellerin yıkandığını ve Türkler arasında “*Tanrı yemeği, biz ellerimizi daha sık yıkayalım diye yarattı*” şeklinde bir deyişin bulunduğunu zikretmektedir¹⁷.

XIX. yüzyılın başlarında Türkiye’de bulunan gezgin Raczyński, Türklerin camiye gitmeden önce abdest aldıklarını, ayrıca Müslümanların cinsi münasebette bulunduklarında, ölüye temas ettiklerinde, şarap veya kana bulaşmak gibi bazı hallerde yıkandıklarını bildirmektedir. Bu nedenle hayır sahiplerinin, Müslümanların dini vecibelerini kolayca yerine getirebilmeleri için yol kenarlarına çeşmeler yaptırdıklarını, dağ başlarına varıncaya kadar ciddi meblağlar harcayarak su tesisleri kurduklarını, bu durumun onların insanlığını ve dindarlığını gösterdiğini ifade etmiştir¹⁸.

İngiliz gezgin C. Fellows da Türklerin ellerini, ayaklarını ve yüzlerini dinlerine bağlı olarak genellikle temiz tuttuklarını bildirmektedir. Fellows ayrıca Türkler arasında Fransa, İtalya ve Almanya’daki insanların aksine sokaklara tüküren kimseyi görmediğini kaydetmektedir¹⁹. Yine 1875 yılında Karaman’ı gören gezgin İngiliz E. J. Davis, kasabada neredeyse her mahallede çeşme bulunduğunu, bunların çoğunun resmedilmeye elverişli şekilde inşa edildiğini ve son derece bol su aktığını bildirmektedir²⁰. Türklerin temizliğinde inandıkları dinin etkili olduğu seyahatnamelerde vurgulanan hususlardandır. Temizlik alışkanlığından dolayı bazı mimari eserlerin geliştiği, örneğin hamamların ve çeşmelerin Osmanlı toplum yaşantısında önemli bir yere sahip olduğu sıklıkla ifade edilmiştir²¹.

Gezginlere göre Osmanlı toplumunun banyo alışkanlıkları hamamların sıklıkla kullanılmasına sebep olmuştur. Bu nedenle İstanbul’da veya Anadolu’nun herhangi bir

¹⁵ Ergin, *age*, C. VII, s. 4130-4131.

¹⁶ Ogier Ghiselin De Busbecq, *Türkiye’yi Böyle Gördüm*, (çev. Aysel Kurutluoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, [ş.y-t.y], s. 112.

¹⁷ Çağrı Erhan, “Rycaut’un Kitabında Osmanlı Toplum Yapısına İlişkin Veriler”, *Toplumsal Tarih*, C. VI, S. 35, (Kasım 1996), s. 56.

¹⁸ Edward Raczyński, *1814’de İstanbul ve Çanakkale’ye Seyâhat*, Tercüman 1001 Temel Eser, (çev. Kemal Turan), İstanbul 1980, s. 163.

¹⁹ Fellows, *age*, s. 72.

²⁰ Davis, *age*, s. 293.

²¹ Mesela bkz. Jean Thévenot, *1655-1656’da Türkiye*, Tercüman 1001 Temel Eser Nr. 120, (çev. Nuray Yıldız), İstanbul 1978, s. 85; keza Hakkı D. Yıldız, “Fransız Gezgin Jean Thevenot’un Türkiye Hakkındaki İntibaları”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (15 Ocak 1987), S. 1, s. 43-45.

kentinde gerek saray ve konaklarda bulunan özel hamamlar, gerekse bütün halkın faydalandığı umumi hamamlar halka hizmet vermiştir. Kadın ve erkek hamamları ayrı ayrı olabileceği gibi bazı hamamlar gündüz kadınlara akşamları ise erkeklere ayrılmıştır²². Gezginler Osmanlı hamamlarını şifa kaynağı olarak görmektedir. XVIII. yüzyılın başlarında Türkiye’yi ziyaret eden İngiliz din adamı Edmund D. Chishull, Bursa’yı ziyareti sırasında şehri çok beğendiğini bildirdikten sonra şehirdeki hamamlar hakkında izlenimlerini aktarmıştır. Gezginin bildirdiğine göre Uludağ’dan çıkan bol miktarda sülfürlü sıcak su, kanallarla Bursa’nın dört adet hamamına getirilmektedir. Örnek olarak Yeni Hamamı anlatan Chishull, hamamın mermer döşeli ve duvarların kesme taş olduğunu, üstü kurşunla örtülü üç büyük kubbeyle kapalı ve yaklaşık üç yüz kişilik soyunma odalarının bulunduğunu, Bursa hamamlarında bulunan bu sülfürlü sıcak suyun sağlık ve şifa kaynağı olduğunu bildirmiştir²³.

XVIII. yüzyılda Türkiye’ye gelen gezgin Giambattista Casti, Türklerin dinleri emrettiği için sık sık abdest aldıklarını ve bu sebepten insanların vücutlarının temiz olduğunu, özel ve genel hamamlara da sıklıkla gittiklerini kaydetmektedir. Seçkin kimselerin özel hamamlardan, halkın ise genel hamamlardan faydalandığını bildirmektedir. Genel hamamlar gündüz saat ikiye kadar erkeklere, o saatten itibaren geceden iki saat öncesine kadar kadınlara açıktır²⁴. XVIII. yüzyılda Türkiye’ye gelen Baron De Tott da hamamların vücudun gözeneklerini açtığını ve bunun dışında bir çok faydasının olduğu dile getirmiştir²⁵.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı ülkesine gelen İngiliz gezgin Madden, İstanbul’daki hamamların sağlık için son derece faydalı ve lüks yapılar olduğunu bildirmekte ve bu konuda Sir Jhon Sinclair’in “eğer insan hamamda birkaç dakika geçirirse ömrü birkaç yıl uzar” dediğini belirtmektedir²⁶. Benzer şekilde Raczynski de Türk hamamını, hamam sefasını ve güzelliğini övmüştür. Keza bir Müslüman kadının, kocasının kendisini birkaç defa hamama göndermediğini ispatlaması halinde isterse boşanma davası açabileceğini ifade etmektedir²⁷.

XIX. yüzyılda Türk hamamlarının son derece temiz olduğunu ifade eden bir diğer gezgin Howard’dır. Ona göre Türk hamamında kızgın mermer üzerinde yani göbek taşında yatılmaktadır. Hamamın sık kullanılmasının Türklerde etkili bir tedavi yöntemi olarak görüldüğünü belirten gezgin Howard; “bizler derimizi okşamakla kendimizi temizlediğimizi sanıyoruz, Türkler ise gerçek temizlik örneği kişiler. Sıcak odalar ve çok nefis bir keselenmeden sonra insan mayhoş bir şekilde yatarken kahve, limonata ve çubuk getirmeleri çok hoş bir şey” ifadelerini kullanmaktadır²⁸. Gezgin E. J. Davis ise Adana’da gördüğü hamamın, Doğu’da gördüğü hamamlar arasında en güzeli ve geniş olduğunu ve hamamların sağlık açısından faydasının bulunduğunu bildirmektedir²⁹.

XIX. yüzyılın sonlarında Türkiye’de bulunan William J. J. Spry, İstanbul’da bulunduğu sırada bu şehrin bir simgesi olarak gördüğü Türk usulü hamama gitmiştir. Şehrin en geniş ve

²² Semra Germaner-Zeynep İnankur, *Oryantalistlerin İstanbulu*, Türkiye İş Bankası yayını, İstanbul 2002, s.188; keza Baron De Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, (çev. Mehmet R. Uzman), Tercüman 1001 Temel Eser, nr. 89, [t.-y.], [y.-y.], s. 83.

²³ Edmund D. Chishull, *Türkiye Gezisi ve İngiltere’ye Dönüş 12 Eylül 1698-10 Şubat 1702*, (çev. Bahattin Orhan), Bağlam yayını, İstanbul 1993, s. 70.

²⁴ Süheylâ Öncel, “XVIII. Yüzyıl Sonlarında Türkiye’de Bir İtalyan Gezgin: Giambattista Casti”, *Batı Dil ve Edebiyatları Araştırmaları Dergisi, Türkiye Hakkında Seyahatnameler Özel Sayısı*, AÜDTCF yayını, C. I, S. 4, 1969, s. 84; Raczynski, *age*, s. 42.

²⁵ Tott, *age*, s. 83.

²⁶ Madden, *age*, s. 51.

²⁷ Raczynski, *age*, s. 42.

²⁸ George William Frederick Howard, *Türk Sularında Seyahat*, Tercüman 1001 Temel Eser nr. 117, (çev. Şevket Serdar Türet), İstanbul 1978, s. 22, 58.

²⁹ Davis, *age*, s. 183.

lüks hamamına giden gezgin Türk hamamından oldukça etkilenmiştir. Spry'ın ilgisi çeken diğer bir durum ise yerden yüksekte mermer tabakaların üstüne uzanan kişilere masaj yapılıp kese atılmasıdır. Gezinin uzanan kişinin yumuşatılıp sabunlanmasının ve vücudunun sıkılmasının tarifi çok zor bir hal olduğunu bildirmektedir. Ancak onun ifadelerine göre hamama gelenler bu çok zahmetli masajı yaptırmadan buradan çıkmamaktadır. Burada son derece terlendiğini ve vücudun gözeneklerinin açıldığını, içeriden bir süreliğine ayrılınca ise canlılıktan çok bitkinlik hissedildiğini belirtmektedir³⁰.

Seyyah R.R. Madden, bütün Türklerin romatizma ve ciltle ilgili hastalıklarda kesin çare olarak başvurdukları tedavi yönteminin buhar banyosu olduğunu bildirmektedir. Özellikle kese atmanın son derece faydalı olduğunu bildiren gezgin, bilek çıkmalarında ve omuzla ilgili sorunlarda banyonun son derece iyi geldiğini ve bu işi yapmanın bir hüner gerektirdiğini belirtmektedir³¹. XIX. yüzyılın sonlarında Türkiye'de bulunan Neave ise hamamları eleştirmektedir. Gezinin arkadaşı olan Mrs. Henry Mountain ile birlikte hamama gittiğini ancak buranın kendisinde kötü bir etki yarattığı için tekrar hamamlara gitmediğini ifade etmektedir³².

3. Sokak Köpekleri ve Halk Sağlığına Etkileri

XIX. yüzyılda İstanbul'u anlatan gezginlerin dikkatini çeken bir diğer husus sokak köpekleridir. Seyyahlardan bazıları, sokak köpeklerini toplumsal hayatın bir parçası olarak görmüşler ve onları şehirlerin güvenlik, sağlık ve temizlik elemanları olarak anlatmışlardır. Örneğin W. Wittman köpeklerin sahipleri olmadığı için hayvanların sokaklarda yiyecek aradıklarını ve evlerin çöplerini karıştırdıklarını, şehrin temizlik idaresinin son derece yetersiz olması sebebiyle köpeklerin ve martıların "*İstanbul'un tek temizleyicileri*" olduğunu ifade etmiştir³³. Keza gezgin Arthur Arnold, İstanbul köpeklerinin önemli bir işlevinin temizlik olduğunu bildirmiştir. Arnold, köpeklerin kapı ve pencerelerden kendilerine atılan bütün yemek artıklarını yemekle önemli bir işlev gördüklerini, zira çöpçülüğün "*doğru dürüst örgütlenmediği bir şehirde*" çöpçü rolünü üstlendiklerini kaydetmektedir³⁴. Gezinlere göre şehrin temizliğine katkı sağlayan sokak köpekleri, toplum sağlığına bu yönüyle olumlu katkı yapmaktadır.

1830 yılında Türkiye'ye gelen İngiliz rahip Walsh, Türklerin hayvanlara gösterdikleri merhametin bir sonucu olarak köpeklere mümkün olduğu kadar baktıklarını ve hayvanların ortadan kaldırılmasına halkın razı olmadığını bildirmektedir. Ancak Walsh daha önce gördüğünün tam aksine İstanbul'da Tophane'ye çıkıp da etrafa baktığında şehrin bütün meydanlarını, sokaklarını, iskele başlarını dolduran köpeklerin görünmediğini, sonradan öğrendiğine göre köpeklerin şehirden uzaklaştırılmış olduğunu bildirmektedir. Sağ kalan köpeklerin Üsküdar taraflarında bir yere nakledildiğini ve bunlara her gün yetecek kadar ekmek gönderildiğini bildirmiştir.

Walsh'ın seyahatnamesinde dile getirilen köpeklerle ilgili tedbirler muhtemelen salgın hastalıklarla ilgilidir. Zira sokak köpeklerinin salgın hastalıklara özellikle de kuduz hastalığının yayılmasına neden olduğu görülmüştür. Ancak gezginlerden bir kısmı İstanbul'daki köpeklerde kuduz vakasına rastlanmadığına dikkat çekmişler ve bunu şaşkınlıkla karşılamışlardır.

³⁰ Spry, *age*, s. 138-141.

³¹ Madden, *age*, s. 50-51.

³² Dorina L. D. Neave, *Eski İstanbul'da Hayat*, Tercüman 1001 Temel Eser nr. 128, (çev. Osman Öndeş), İstanbul 1978, s. 64-65.

³³ Wittman, *age*, s. 17.

³⁴ Adolphus Slade, *Sir Adolphus Slade'in (Müşavir Paşa) Türkiye Seyahatnamesi ve Türk Donanması İle Yaptığı "Karadeniz" Seferi*, (çev. Ali Rıza Seyfioğlu), Genelkurmay IX. Şube Yayınları, Askeri Deniz Matbaası, [ş-y], 1945, s. 209.

Gezginler bu durumun nedenini merak etmişlerdir. İngiliz gezgin Charles White, İstanbul'un köpeklerinde kuduz vakasının görülmemesine açıklık getirmiştir. Ona göre yiyeceğin az oluşu, sınırsız bir cinsel özgürlük ve barınak sağlanmasıyla kuduz engellenmiştir. Saray hekimi Mavrayoni Paşa da bu düşünceye katılmaktadır.

Gezginlerin belirttiğine göre devlet adamı Ahmet Vefik Paşa, İstanbul'da “*en tehlikeli sınıfın köpekler*” olduğunu, şayet sokak köpekleri olmasaydı İstanbul'da gecenin herhangi bir saatinde rahatça dolaşılacağını dile getirmiştir. Diğer yandan köpeklerin hırsızlar için büyük bir tehlike oluşturduğunu, bu yönleriyle mahallelerin güvenliğini sağladıklarını ifade etmiştir³⁵. XIX. yüzyılın sonlarında Türkiye'ye gelen C. Ryan ise İstanbul'un modern, hareketli ve canlı bir şehir olduğunu, ancak geceleri köpeklerin bu canlılığa tezat teşkil ettiğini belirtmiştir. Zira İstanbul'un gece görüntüsünün gündüzden çok farklı olduğunu, etrafta dolaşan köpeklerin şehri “*çoktan geçip unutulmuş bir medeniyetin ıssız kalmış şehirlerinden biri gibi*” yaptığını belirtmektedir³⁶.

XIX. yüzyılın sonlarında Türkiye'de bulunan Dorina L. Neave de İstanbul'da köpeklerin sayısının oldukça fazla olduğunu, bu sokak köpeklerinin birçok tehlikeyi beraberinde getirdiğini, evlere girerek yiyecek aşırıydıklarını, onları uzaklaştırmamanın ise imkansız olduğunu ifade etmektedir. Neave'ye göre Türkler, sokak köpeklerinin öldürülmesine karşı çıktıkları için sayıları artmaktadır. Neave, köpekleri bölgeden uzaklaştırmak için para ile bir kayıkçı tutulup hayvanların karşı yakaya bırakıldığı, fakat karşı yakadaki insanların da köpeklerin nereden geldiğini tahmin ettikleri için hastalıklı çevre köpeklerini de ilave ederek tekrar kendilerinin bulunduğu yakaya sevk ettiklerini kaydetmektedir. Gezginin en tuhafına giden şey ise Türklerin köpeklerin gürültüsüne, kabileler halinde dolaşmalarına, hatta leşlerinin sokaklarda kokmalarına en ufak bir tepki göstermemesidir. Neave'ye göre İstanbul'daki sokakların durumu “*trajik ve korkunçtur*”³⁷. Öte yandan Neave, Jön Türklerin sokak köpekleriyle ilgili meseleyi etkili bir şekilde çözdüğünü ifade etmektedir. Köpeklerin öldürülmesi İslamiyet'e aykırı olduğundan kuvvetli demir kerpetenlerle toplatılıp arabalarla önce Galata rıhtımına buradan da Hayırsız Ada'ya taşınmıştır. Neave'nin belirttiğine göre açlıktan ve susuzluktan ölüme terk edilen köpeklerin ulumaları kilometrelerce öteden duyulmuştur. Hayvanlar burada açlık ve susuzluktan kırılmış, ölüleri ise kokmuştur. Bu durumun ardından İstanbul'da bir kolera salgını başlamıştır³⁸. Yaşlı Türkler köpeklerin bu halini şer bir duruma yormuşlardır. Zira köpekler dost olarak nitelendirilmektedir. Türkler, Anadolu'da göçebe atalarıyla dolaşırken köpekleri her zaman yanında olmuştur. Bu nedenle İstanbul sokaklarında köpeklerin görülmemesinin hayra alamet olmadığını ve ülkenin başına bela getireceğini dile getirmişlerdir³⁹.

4. Osmanlı Ülkesinde Görülen Hastalıklar

XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen gezginler ülkenin sağlık koşulları ve hastalıklardan söz ederken Anadolu'da veba, kolera, dizanteri, sıtma, tifüs ve tifo gibi salgın hastalıkların oldukça yaygın olduğunu bildirirler⁴⁰. Keza aynı dönem seyahatnamelerinde verilen bilgilerden çocuklar arasında raşitizmin, yetişkinler arasında ise gözle ilgili problemlerin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yaşlı insanlar akciğerlerinden, geniş

³⁵ Slade, *age*, s. 209.

³⁶ Charles S. Ryan, *Kızılây Emri Altında Pilevne ve Erzurum'da 1877-78 (Rus-Türk Harbi)*, (çev. Ali Rıza Seyfioğlu), MEB yayını, İstanbul 1962, s. 9.

³⁷ Neave, *age*, s. 157-159.

³⁸ Taner Timur, “XIX. Yüzyılda İstanbul'un Köpekleri”, *Tarih ve Toplum*, S. 117, (Eylül 1993), s. 138.

³⁹ Neave, *age*, s. 159; Timur, *agm*, s. 140-141.

⁴⁰ Burnaby, *age*, s. 40; Gülden Sarıyıldız, “Karantina”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayını, İstanbul 2001, s. 463; keza XV. Yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarında görülen salgınlar için bkz. Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ 2004, s. 43 vd.

akıntısından ve astımdan yakınmaktadır. Yüzyılın başında Osmanlı ülkesine gelen İngiliz gezgin William Wittman'ın tespitlerine göre halk arasında fitik rahatsızlığı da oldukça yaygındır. Bunların yanında sonbahar aylarında safra ile ilgili sorunlar ve aralıklarla yüksek ateş görülmektedir⁴¹. Gezinlerin bahsettikleri hastalıkların Osmanlı ülkesinde görüldüğünü farklı kaynaklardan teyit etmek mümkündür⁴².

4.1. Veba

Osmanlı ülkesinde karşılaşılan salgın hastalıkların başında veba (tâ'ûn) gelir. Baş ağrısı, bulantı, susuzluk, kusma, göz damarlarında şişlik, tüm vücudu kaplayan büyük kurşuni lekeler, kasık ve koltuk altındaki hıyarcıklar vebanın belirtileri arasındadır. Bedenin alt kısmında ortaya çıkan bir sivilcenin hızla büyüyüp ağrılı bir hal alması ve etrafının kurşuni bir renge dönüşmesi ile hastaların hayat enerjisi aniden düşer. Hastalık çoğunlukla gençler ve orta yaşlılar arasında görülmüştür. Bu hastalıktan kaynaklı olarak çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir⁴³.

Gezinlere göre Türkler salgın hastalıkları önemsemedikleri için günlük rutinlerine devam etmektedirler. Salgın hastalıklardan ölenler günlük olarak belli bir sayıya ulaşmadan hastalık ciddiye alınmamakta idi. Dolayısıyla insanlar arasında irtibat devam ettiğinden salgın daha süratle yayılma eğilimi göstermektedir. Osmanlı toplumunun hastalıklara karşı kadenci yaklaşımı Osmanlı hizmetinde çalışmış Avrupalılar tarafından da eleştirilmiştir. Örneğin Baron de Tott'a göre Türkler, "*en kör bir kader anlayışı içinde büyük bir güven duygusuna*" sahiptirler. Dolayısıyla salgınları önlemek oldukça zorlaşmaktadır. Üstelik halk sağlığına ilişkin sistemli bir teşkilat olmadığı için Osmanlı toplumu içerisinde farklı milletler salgınlara karşı farklı tedaviler bulmaya çalışmaktadır. Baron de Tott'un ifadesine göre Osmanlı Devleti'nde 1755 yılında hüküm süren veba salgını ve diğer salgın hastalıklar sırasında Türkler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler kendi topluluklarına iyi gelecek tedavi usulü geliştirmeye çalışmışlardır. Tott, bu uygulamaları her topluluğun sahip olduğu ayrı dünya görüşüne bağlamaktadır⁴⁴.

XIX. yüzyılın başında Türkiye'ye gelen İngiliz Dr. William Wittman, eserinin son kısmına Osmanlı ülkesinde kaldığı süre boyunca gerek İstanbul ve çevresinde gerekse Yafa'da rastladığı hastalıklarla ilgili raporlar eklemiştir⁴⁵. W. Wittman'ın ifadelerine göre veba hastalığının bir mevsimi vardır. Örneğin Mısır'da Nil Nehri'nin seviyesinin düştüğü Mart, Nisan, Mayıs ve Haziran ayları hastalığın sık görüldüğü zamanlardır. Temmuz, Ağustos aylarında havaların aşırı ısınmasıyla hastalık azalmaktadır. Wittman, İstanbul'da görülen veba salgınının daha çok Afrika ve Mısır kaynaklı olduğunu ve kışın aşırı soğuklarda salgının azaldığını bildirmiştir. Mısır ile temasın kesilmesi durumunda İstanbul'da vebanın görülmediğini, örneğin 1798'den itibaren Mısır'ın Fransa tarafından işgali sürecinde Mısır ile irtibatın kesilmesi sebebiyle İstanbul'da neredeyse hiç veba kalmadığına dikkat çekmiştir⁴⁶.

Wittman, Osmanlı topraklarında salgınlar meselesini Osmanlı topraklarındaki yabancı tüccarlarla da konuşmuştur. Örneğin 23 Haziran 1799'da Levant Company'nin önde gelen

⁴¹ Wittman, *age*, s. 48-49.

⁴² Özgür Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/1, 2017, s. 23-55; Sarıyıldız, *age*, s. 463.

⁴³ Wittman, *age*, s. 516-524.

⁴⁴ Tott, *age*, s. 29-30.

⁴⁵ Wittman, *age*, s. 516-524.

⁴⁶ Wittman, *age*, s. 517-524, 533; Eski Çağlardan beri ortaya çıkan birçok salgın hastalığın Mısır kaynaklı olduğu yönünde yaygın bir kanaat bulunmaktadır. Bkz. Orhan Kılıç, "Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri", *Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği*, Edt. M. Şeker, A. Özer, C. Korkut, TÜBA Yay., Ankara 2020, s. 26.

tüccarlarından olan ve kırk beş yıl Türkiye’de bulunan Mr. Abbot bu konuda Wittman’a bilgi vermiştir. Wittman seyahatnamesinde Abbot’tan veba ile ilgili son derece faydalı bilgiler aldığını, Pera’da iki veba vakasının bulunduğunu bildirmiştir⁴⁷. Bununla birlikte Dr. W. Wittman ve İngiliz askeri ekibinin ileri gelenleri 8 Kasım 1799’da Çanakkale’ye bir gezi düzenlemiştir. Wittman, Çanakkale ile ilgili bilgiler verirken on sekiz ay önce şehirde veba salgını olduğunu ve günde 30-40 hastanın bu sebepten öldüğünü yazmaktadır. Ancak o, verilen bu ölüm sayısını eleştirmektedir. Zira Wittman’a göre İstanbul’da büyük bir salgın olmadan Çanakkale’de bu boyutta hastalık ve ölüm oranı olması mümkün görünmemektedir. Aralık ayı başında Çanakkale’den İstanbul’a dönen Dr. Wittman, ayın yedisinde Üsküdar’a gittiğinde vebadan ölen iki kişinin defnedildiğini ve bunların ölüm sebeplerinin belli olması için vücutlarına kırmızı bir bez sarıldığını bildirmektedir⁴⁸.

Gezginlere göre 1799 yılı Aralık ayı ortalarında İstanbul’da yağan yağmur ve hava durumu vebaya son derece uygun bir ortam hazırlamıştır⁴⁹. 17 Aralık ile ilgili notunda ise ayakkabılarını tamir ettirmek için gönderdiği ayakkabıcının evinde vebanın ortaya çıktığını ve bu kişinin bulaşıcı hastalıkların tedavi edildiği bir hastaneye gönderildiğini kaydetmektedir⁵⁰. Gezgin Wittman, 20 Şubat 1800’de İstanbul’da bir yangın çıktığını, kısa sürede kontrol altına alındığını ancak bu yangından sonra bölgede uygun ortamın oluşması sebebiyle tekrar veba vakalarının görüldüğünü bildirmiştir. Vebadan ölen kişilerin dışlarının arasına ve tabutun üzerine kırmızı renkli bir bez örtüldüğünü ifade etmiştir.

Wittman, Yafa’daki Türk karargahı ile ilgili bilgiler verirken kampta vebanın yayıldığından bahsetmekte ve vezirin önemli askerinden birinin dahi hayatını kaybettiğini bildirmektedir. Yine Gaza’da yaklaşık beş yüz kişi arasında vebanın yayıldığını, ayrıca halk arasında göz hastalıklarının da yaygın olduğunu, sokaklarda çok sayıda âmâ bulunduğunu ifade etmektedir⁵¹.

İstanbul’da 1811 yılı sonlarında başlayan ve 1812 yılı boyunca etkisini artıran veba salgınından⁵², Polonyalı gezgin Edward Raczynski de bahsetmekte ve 1812-1813 yıllarında İstanbul’da veba salgınının devam ettiğini bildirmektedir. İstanbul’a geldiği ilk günlerde vebaya yakalanmamak için çevre ile temasını kestiğini ve insanlardan uzak durmaya çalıştığını, fakat şehrin ve sokakların kalabalık ve dar olması nedeniyle bunun pek de mümkün olmadığını kaydetmektedir. Bu nedenle Raczynski de Osmanlılar gibi “*kısmette ne varsa kaşıktā o çıkar*” tarzında bir umursamazlıkla kendisini bu duruma alıştırmaya çalıştığını ve işi olurlarına bıraktığını bildirmektedir⁵³.

Raczynski veba hastalığıyla ilgili bilgiler verirken, Avrupalıların veba karşısında ölüm korkusuna kapılacaklarını ve şehri bir an evvel terk etmeye çalışacaklarını ya da evlerine kapanarak tanıdıklarıyla bütün ilişkilerini keseceklerini bildirir. İstanbul’da yıllarca oturan yabancıların bile tehlike karşısında kayıtsız davranmayıp tedbir aldıklarını ancak Türklerin “*kaza ve kadere inandıklarından böyle bir tehlike karşısında telaşa kapılmayarak işlerine devam*” ettiklerini kaydetmektedir. Raczynski bu kötü hastalığa aldırmanın Müslümanları ölümle neticelenecek felaketlerin beklediğini ve hükümetin hastalığa karşı önleyici tedbirler

⁴⁷ Wittman, *age*, s. 21.

⁴⁸ Wittman, *age*, s. 68-69, 75.

⁴⁹ Görgey, *agt*, s. 29.

⁵⁰ Wittman, *age*, s. 77.

⁵¹ Wittman, *age*, s. 90, 253.

⁵² BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), *Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri Sıhhiye Kısmı (C.SH.)* 6/290,

4 Aralık 1812 (H. 29-11-1227); Nalan Turna, “İstanbul’un Veba İle İmtihani: 1811- 1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi, *Studies of the Ottoman Domain*, C. 1. S. 1. Ağustos 2011, s. 1-36.

⁵³ Raczynski, *age*, s. 24-25.

almadığını ifade etmektedir. Gezginin bildirdiğine göre, Türkler olaylara çok farklı bir açıdan bakıyorlardı. Bulaşıcı hastalığın görüldüğü Avrupa şehirlerinde ölenin geride bıraktığı bütün eşyaları ve elbiseleri derhal yakılmaktadır. Türkler ise bunları hiç düşünmeden alarak havalandırmaksızın kullanmaktadırlar. Bu tedbirsizlik bulaşıcı hastalığın yayılmasına sebep olmaktadır. Çünkü pamuklu ve yünlü kumaşlar mikropları uzun zaman muhafaza edebilmektedir. Gezgin Raczynski, Türk hükümetinin salgın hastalıklara karşı hiçbir önleyici tedbir almadığını ve duruma seyirci kaldığını, yöneticilerin bu şekilde davranmasında dinin büyük bir etken olabileceğini ifade etmektedir⁵⁴.

E. Raczynski vebadan bahsederken ahalinin kaderci anlayışına değinmektedir. Gezginin göre bu durum Türklerin İslam inancından kaynaklı idi. Zira İslam anlayışına göre Allah, dinî bir prensip olarak Müslümanların kaza ve kadere inanmalarını emrediyordu. Türkler bu anlayış çerçevesinde alın yazılarına Allahın dokunmadığına inanmakta idiler. Türklerin kaderciliğini bu şekilde vurgulayan Raczynski'nin en çok etkilendiği şey ise Müslümanların en acılı günlerinde bile kendilerine hakim olabilmeleridir. Sağlığını kaybeden, malından olan, bulaşıcı bir hastalığa tutularak kurtuluş ümidi kalmayan Müslüman, bunun bir alın yazısı olduğuna inanıyordu⁵⁵.

Gezgin Raczynski, Sultan II. Mahmud'un halkı ölümle yüz yüze getiren kaderci anlayıştan kurtarmak istediğini belirtmiş ve bununla ilgili önlemler aldığını belirtmiştir. Mesela 1813 yılında İstanbul'da veba salgını devam ederken hastalar Üsküdar'da özel olarak yaptırılan hastanelere taşınmıştır. Ayrıca bir fermanla İslam dininin bu konudaki emirleri halka bildirilmiştir. Bu girişim İstanbul'da bir karantina usulünün kurulması için atılan ilk adım kabul edilmektedir. Fakat halk, hastalıkları "*Allahın kullarına verdiği umumi bir ceza*"⁵⁶ olarak görmektedir. Bu kaderci yaklaşım nedeniyle toplum menfaatine açılan bu hastane veya farklı tedbirler etkili olamamıştır⁵⁷.

XIX. yüzyılın ortalarında Robert Curzon, Türkiye'de kimsenin vebalı olduğunu itiraf etmediğini ve insanların mümkün mertebe ateşler içinde kıvransalar dahi hastalığını herkesten saklamaya gayret ettiklerini bildirir. Hastalıklı biri ile temasta bulunan birisi toplumdan kırk gün müddetle tecrit edilir ve bu zaman içinde duyduğu korku ve telaşa rağmen bir şeyi yoksa yeniden eski muhitine kavuşur. Curzon'a göre Türkler veba konusunda bazı batıl itikatlara sahiptirler. Mesela bazı insanlar vebayı gördüklerini iddia etmektedirler. Bu tür kişilere göre veba "*uzun, ince ve korkunç yaşlı bir kadındır ve bazen beyaz elbise giyer, sokakta sessizce dolaşır ve evin kapısına gelip kurbanını çarpar*"⁵⁸.

Curzon'a göre kimi vakit yol üzerinde yatan cesetlere dahi rastlanmakta olup bunları "*kadere inandıkları için hiçbir şeyden korkmayan hamallar*" sırtlayıp götürmektedir. Gezgin şehirde vebadan ölenlerin sayısının binleri bulduğunu bildirmektedir. Curzon'a göre, böyle bir durumda Şeyhülislam bütün küçük çocukları Okmeydanı'nda toplar ve şehrin başındaki felaketten kurtulmaları için Allaha dua ettirirdi⁵⁹. Gezginlerin İstanbul'da veba olduğuna dair

⁵⁴ Raczynski, *age*, s. 54-55.

⁵⁵ Raczynski, *age*, s. 56.

⁵⁶ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK yayını, Ankara 1991, s. 305.

⁵⁷ Raczynski, *age*, s. 56.

⁵⁸ Gül Celkan, *18. ve 19. Yüzyıl İngiliz Seyahatnamelerinde Türkiye ve Türkler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1984, s. 423-424.

⁵⁹ Celkan, *age*, s. 426-427.

verdikleri bilgiler doğrudur. Zira İstanbul’da özellikle 1828, 1831 ve 1834 yıllarında veba vakalarının görüldüğü ve pek çok insanın da bu sebepten hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır⁶⁰.

Veba ilgili benzer bilgilere 1835’te İzmir’e gelen Alman gezgin Kontes Pauline Nostitz’in eserinde de rastlamak mümkündür. Gezgin 1835 yılında İzmir’e geldiğinde şehirde büyük bir veba salgınının yaşandığını, bütün gemilerin sessiz bir şekilde demirlediği limanda bir ölüm sessizliğinin olduğunu ve veba nedeniyle gemilere sarı bayrak çekildiğini bildirmektedir⁶¹.

Toplunun giyim kuşam alışkanlıklarının veba salgınını artırdığına ilişkin bilgiler de aktarılmıştır. Örneğin Edmund Spencer, 1836 yılında veba hastalığının devam ettiğini ve buharla dezenfekte etme sisteminin kullanıldığını yazmaktadır. E. Spencer’in bildirdiğine göre bu dönemde temizliğe özellikle dikkat edilmiş ancak hastalığı önleme konusunda başarılı olunamamıştır. Zira çarşafın çok sık değiştirilmemesi ve ahalinin sofada, elbiseleriyle yatma eğiliminde olması dolayısıyla ev halkına virüs kolaylıkla bulaşmıştır. Hatta hastalık yüzünden o dönemde İstanbul “veba şehri” olarak isimlendirilmeye başlanmıştır⁶².

Osmanlı ülkesinde yaşanan salgınlar sebebiyle ahalinin hayatını kaybetmesi, ülkenin ekonomisi de olumsuz etkilemiştir. Mesela gezgin C. Fellows’un bildirdiğine göre 1838’de İzmir’de bulunduğu sırada çok sayıda işçi vebadan ölmüş, bu sebeple terlik gibi bazı malların fiyatları bir önceki yıla göre üçte iki artmıştır. Ona göre bu dönemde sadece İzmir’de 14.000 Türk ve 1.000 kadar da diğer milletlerden insan ölmüştür⁶³.

Salgınlar sebebiyle veba hastalığından doğrudan etkilen grupların arasında Osmanlı ordusu da gelmektedir. Yaşanan salgın hastalıklar sonrası meydana gelen insan kayıpları ve vergi gelirlerinin azalması ile orantılı olarak askeri alanda yapılması planlanan çalışmalar sekteye uğramış ve devlet zor durumda kalmıştır⁶⁴.

İstanbul’daki son veba salgını 1841’de, Mısır’da ise 1845 yılında ortaya çıkmıştır⁶⁵. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere çağlar boyu büyük bir afet olarak değerlendirilen veba, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük oranda azalmış ancak yerini koleraya bırakmıştır⁶⁶.

4.2. Kolera

Kolera; insanlarda bulantısız kusma, karın ağrısız şiddetli ishal, çok kısa sürede su ve elektrolit kaybına bağlı olarak gelişen ve vaktinde müdahale edilmezse öldürücü olan bulaşıcı bir hastalıktır. Daha çok hijyen şartlarının yetersizliğinden kaynaklanmakta olan hastalıktan korunmanın en önemli yolu temizliktir⁶⁷. Kolera, Osmanlı topraklarında ilk defa 1817 yılında görülmüş, bilahare küçük veya büyük salgınlar halinde Osmanlı ülkesinde büyük çaplı zayıya sebep olmuştur⁶⁸.

⁶⁰ Örneğin BOA, *Hatt-ı Hümayûn (HAT)*, 443/22229, 12 Temmuz 1828 (H. 29-12-1243); BOA, *HAT*, 555/27461, 21 Haziran 1830 (H. 29-12-1245); Çadircı, *age*, s. 304-305.

⁶¹ İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XIX. Yüzyıl I*, Akademi Kitabevi yayını, İzmir 1994, s. 29.

⁶² Celkan, *age*, s. 423-424; çeşitli örnekler için BOA, *Topkapı Sarayı Müze Arşivi Defterleri (TS.MA.d)*, 2883, 28 Mayıs 1836 (H. 10-02-1252); BOA, *HAT*, 1323/51663, 26 Mart 1838 (H. 29-12-1253).

⁶³ Fellows, *age*, s. 6.

⁶⁴ Burak Kocaoğlu, “Veba Hastalığının Osmanlı Ordusuna Etkisi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2017/3, S. 28, s. 209, 211.

⁶⁵ Kılıç, *agm*, s. 26.

⁶⁶ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, Çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 1; Kılıç, *agm*, s. 26.

⁶⁷ Abdulkadir Gül, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *A.Ü. Tıbbi Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 41, (2009), s. 241.

⁶⁸ Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892- 1895)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2007, s. 23; Yılmaz, *agm*, s. 23-55; Sarıyıldız, *agm*, s. 463.

XIX. yüzyılda Osmanlı ülkesinde 1831 yılında yaşanan büyük kolera salgını sırasında ilk karantina uygulaması gerçekleştirilmiştir. Karantina sisteminin kurulması gezginlerin de dikkatini çekmiştir⁶⁹. Edmund Spencer, 1836 yılında veba hastalığının yaygınlığından bahsederler. Gezgine göre bu durum karşısında Sultan II. Mahmud, Kuran-ı Kerim’de yasak olmasına rağmen Şeyhülislam’dan bu kısmı farklı yorumlamasını ve karantina usulünün yerleşmesini istemiştir. Hatta padişah bu karar yüzünden kâfirlikle suçlanmıştır⁷⁰. Ancak tepkilere rağmen karantina usulü salgınların yayılmasını engellemek amacıyla uygulamaya konulmuştur. Salgın hastalık zamanlarında hacdan gelenlere Adana’da karantina uygulanmıştır⁷¹.

1838 yılında Osmanlı ülkesindeki karantina uygulaması ile ilgili Osmanlı Vakanüvisi Ahmed Lütfi Efendi bilgiler verirken “*karantina dedikleri şey âdât-ı Frengiyyeden olduğundan ehl-i İslâm indinde buna riayet caiz olmadığı*”nı ancak Dâr-ı Şurâ-yı Bâbîâlî’de ulemâ tarafından hastalıktan korunmak için “*usûl-i tahaffuziyye dikkat olunması hususunda fetva*” verildiğini bu sebeple insanların bu uygulamaya dikkat etmeye başladığını ifade etmektedir⁷². Bu konuda Cevdet Paşa, *Tezâkir* adlı eserinde Resid Paşa’nın iyiliklerinden ve yaptığı işlerden bahsederken onun karantina usulünün uygulamaya koymasını bazı mutaassıpların beğenmediğini ve kendisinin dini konularda titiz davranmamakla suçlandığını bildirmektedir⁷³.

İncelenen gezginlerden E.J. Davis’in bildirdiğine göre 1873-1874 yıllarında halk, İzmit’te kolera salgınından dolayı göç etmiş ve civar köy ve kasabalara sığınmışlardır⁷⁴. Keza 1875 yılının Temmuz ayında Suriye’de kolera çıkmış, bu salgın Şam ve Beyrut’a da sıçramıştır. Osmanlı hükümeti tarafından Suriye’den gelenlerin on gün boyunca ülkeye sokulmadığı ve bu kuralın katı bir şekilde uygulandığı anlaşılmaktadır⁷⁵. Bu dönemle ilgili bilgiler veren Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi de karantinanın süresinin on gün olduğunu ve hastalığın yayılmasını engellemek için titizlikle uygulandığını ifade etmektedir⁷⁶. Neave’de köpek ölümlerinin kokmaya başlamasından bir süre sonra İstanbul’da bir kolera salgınının başladığına değinmiştir⁷⁷. Kolera hastalığının yayılması ve alınacak tedbirlerle ilgili özellikle 1894 yılına ait çok sayıda arşiv belgesine rastlamak mümkündür⁷⁸.

4.3. Dizanteri, Sıtma, Tifüs ve Tifo

Gezginlerin verdiği bilgilere göre XIX. yüzyılda Osmanlı ülkesinde rastlanan hastalıklar arasında dizanteri, sıtma, tifüs ve tifo bulunmaktadır. Özellikle sıcak coğrafyalarda görülen ve vücudun aşırı sıvı kaybetmesine sebep olan dizanteri gezginlerin bahsettikleri hastalıkların arasında gelmektedir. İngiliz gezgin W. Wittman, Osmanlı ülkesindeki görevi sırasında Mısır’da hastalanarak İstanbul’da Levend Çiftliğine gönderilen İngiliz askerlerini 24-25 Haziran 1799 tarihlerinde muayenesi sırasında dizanteri vakasıyla sıkça karşılaştığını bildirmektedir. Levend Çiftlikte görevli kraliyet topçu onbaşısının eşi Mrs. Wilkinson’un da

⁶⁹ BOA, C.SH., 14/ 651, 12 Eylül 1831 (H. 04-04-1247); Sarıyıldız, agm, s. 463.

⁷⁰ Celkan, *agt*, s. 423-424.

⁷¹ Çadircı, *age*, s. 309.

⁷² Ahmed Lütfi Efendi, *Vak’anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C. V, (trans. Yücel Demirel), Tarih Vakfı-Yapı Kredi yayını, İstanbul 1999, s. 933.

⁷³ Cevdet Paşa, *Tezâkir* (1-12), C. I, (yayına hazırlayan; Cavid Baysun), 3. baskı, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1991, s. 8.

⁷⁴ Çadircı, *age*, s. 309.

⁷⁵ Davis, *age*, s. 453.

⁷⁶ Ahmed Lütfi Efendi, *age*, C. V, s. 934.

⁷⁷ Timur, agm, s. 138.

⁷⁸ BOA, *Yıldız Perakende, Sıhhiye Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.SH.)*, 5/1, 2 Ağustos 1894 (H. 29-01-1312); BOA, *Y.PRK.SH.*, 5/5, 27 Ekim 1894 (H. 26-04-1312); BOA, *İrâde Şehremaneti (İ.ŞE.)*, 5/3, 26 Temmuz 1894 (H. 22-01-1312).

dizanteri hastalığına yakalandığını bildiren Wittman, tedavi ile ilgili bilgiler aktarmıştır. Keza sonraki günlerde Akka'dan gelen yaralı Türk askerlerini ziyaret ettiğini, hasta ve yaralıları için gerekli düzenlemelerin yapılmasını istediğini ve bundan sonraki ziyaretlerinde kendisine bir Türk cerrahının da yardım etmesini talep ettiğini bildirmiştir⁷⁹.

1875 yılında Türkiye'ye gelen gezgin E. J. Davis de eserinde Mersin'de özellikle yaz aylarında aşırı sıcaklardan kaynaklanan dizanteri vakalarının görüldüğünü ve bu rahatsızlığın sonunda sıtmaya dönüştüğünü bildirmektedir. Ancak son zamanlarda insanların beslenmesine dikkat etmesi ve suların da sağlıklı şekilde temin edilmesiyle hastalık riski azalmıştır. Davis'e göre Mersin'in bu konudaki avantajı altı saat mesafede bulunan dağlara çıkıldığında daha sağlıklı bir havaya ulaşılmasıdır⁸⁰.

Gezgin Davis, Adana'da hükümet doktorlarından Dr. Parascevpoulo ile karşılaşmasından bahsederken hekimin kendisine özellikle kasabalara yakın yerlerde bulunan kamplardaki askerler arasında dizanteri salgının bulunduğunu bildirmiştir. Dr. Parascevpoulo, Mayıs ayında yağın aşırı yağmurların bu hastalığın yayılmasına sebep olduğunu, ayrıca havaların sıtma hastalığının artmasına yol açtığını, sonbaharda hatta kışın bile pek çok ölümün, ateş ve dizanteriden kaynaklandığını bildirmektedir. Gezgin Davis, Mersin ve Tarsus bölgelerinde özellikle yaz aylarında havaların çok sıcak olması, Saruk ve Tarsus çayı gibi akarsuların bulanık olması sebebiyle 1873-1874 yıllarında tifüs salgınlarının baş gösterdiğini bildirmiştir. Bundan dolayı pek çok insanın açlık tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı anlaşılmaktadır. Gezgin, hastalık ve açlık nedeniyle kış aylarında yaklaşık 20.000 kişinin Adana'ya göç ettiğini ancak bunların yarısının öldüğünü ve tifüsün halen şehirde hüküm sürdüğünü dile getirmiştir. Davis, bu olaylardan sekiz hafta sonra 1874 yılında çiçek hastalığının patlak verdiğini ve bundan dolayı Hristiyanlar arasında günlük otuz kırk çocuğun öldüğünü, Türkler arasında ölümlerin ise hesabının tutulamayacak kadar fazla olduğunu ifade etmiştir⁸¹.

Davis, Adana'ya giderken geçtiği yerlerde bataklık, su birikintisi ve çamurun özellikle yaz aylarına doğru humma, ateş ve dizanteriye sebep olduğunu bildirmektedir. Gezgin bölgedeki insanların özellikle nemden son derece olumsuz etkilendiğini, yiyeceklerin, kıyafetlerin, evlerin her şeyin hastalığa davetiye çıkardığını ifade etmektedir. Davis'in Adana'da bahsettiği diğer bir olumsuzluk ise şehre özellikle hasat zamanında çalışmak üzere 50 bin ile 70 bin civarında işçinin gelmesidir. Çok farklı bölgelerden gelen bu kişilerin hijyen kurallarına dikkat edememesi, kendilerini yeterince koruyamaması ve iklimin de etkisiyle sıtma, ateşli humma, dizanteri gibi ölümcül hastalıkların yayılmasının önüne geçilememektedir. Gezgin bir kişinin başı ağrıyorsa ve titreme tuttuysa işten güçten geri çekildiğini ve hatta bazen bir iki saat içinde öldüğünü bildirmektedir⁸².

XIX. yüzyılda halkın karşılaştığı diğer bir önemli hastalık ise sıtma. 1875 yılında Türkiye'ye seyahat eden E. J. Davis, Karaman ile ilgili bilgiler verirken kasabanın sıtma hastalığına bağlı aşırı ölümlerden dolayı terk edilmiş ve bakımsız halde olduğunu kaydetmiştir. Davis, pazarın yarısının terk edilmiş olduğunu, dükkanların küçük ve sıra sıra kerpiç ve kavak kerestesinden inşa edildiğini, pazarın yanında bulunan evlerin kerestelerinin düşük ve sökülük olduğunu ve harap vaziyette görüldüğünü, 1873-1874 yıllarında nüfusun önemli bir bölümünün hayatını kaybettiğini kaydetmiştir. Hastalıktan kurtulmak için daha yakın olan Kayseri'nin iç bölgelerinin seçilmesinin daha uygun olmasına rağmen ahalinin Konya ve Adana'ya göç ettiğini dile getirmiştir. Gezgin Davis, 1875 yılında Karaman şehri ile ilgili

⁷⁹ Wittman, *age*, s. 21, 38-39.

⁸⁰ Davis, *age*, s. 16.

⁸¹ Davis, *age*, s. 168-169.

⁸² Davis, *age*, s. 162, 172.

izlenimlerini aktarırken 1873-1874'te yaşanan sıtma hastalığından kaynaklı ölümlere tekrar değinmiştir. Keza gezgine, 1874 yılında da hastalıkla ilgili ölümlerin devam ettiğini, bunun yanında açlıktan kaynaklı ölümlerin de yaşandığını dile getirmiştir. Kasabayı ziyaret ettiği 1875 yılında dahi bazı insanların açlıktan öldüğünü iddia etmektedir. Bu anlamda bilgiler vermeye devam eden gezgin Davis, Karaman civarında Karadağ yakınlarında bulunan Kilbasan köyüne gittiğini bildirdikten sonra köyde daha önceden 206 evde oturulurken kıtlıktan dolayı ahalinin göç ederek köyde sadece 100 ev kaldığını kaydetmektedir. Şartlar iyileşince bazı ailelerin geriye dönebileceğini ancak bir çok kişinin öldüğünü veya Adana ya da Konya'ya göç ettiğini ifade eder. Gezgin, 48.000 koyun ve keçiden şimdi sadece 400 adet, 500 adet öküzden sadece 100 tane, 900 buzağıdan 25 tane kaldığını, 400 tane ineğin sayısının ise pek değişmediğini bildirmektedir⁸³. Gezginler salgın hastalıkların ülkenin ekonomisine olumsuz etkilerinden bahsederken ahalinin de ticari olarak zarar gördüğünü vurgulamışlardır.

Yüzyılın son çeyreğinde Erzurum'da askeri hastaneyi gezen F. Burnaby, ziyareti sırasında hastaların çoğunun tifo, kısmi donma, göz iltihabı ve zatürre gibi hastalıklara yakalandığını bildirmektedir. Gezgin koşuşların havalandırmasının iyi olduğunu fakat yer sıkıntısı yüzünden tifo hastaları ile göz hastalarının yan yana yattıklarını belirtmektedir. Ayrıca kapıların düzgün olmadığını, kapılar açıldığında soğuk hava akımının odaya vurup akciğer iltihabı hastalarını olumsuz etkilediğini, bölmenin her tarafından öksürük sesleri işittiğini kaydetmektedir. Döşeklerin üzerinde Fransızca olarak her hastanın adı ve vakanın türünün yazıldığını ifade eden Burnaby, yaklaşmakta olan Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) çıktığında aşırı derecede ilaç ve tıbbi alete gereksinim duyulacağını da bildirmektedir. Burnaby'nin hastanede karşılaştığı Rum doktorun ifadelerine göre hastanedeki en değerli ilaçlardan birisi şaraptır. Çünkü güney bölgelerinde yaşayan Türklerde kansızlık görülmektedir. Ahali daha önce hiç şarap içmediği için ilaç olarak tüketildiğinde hastalar üzerinde çok olumlu sonuçları gözlenebilmektedir⁸⁴. Gezginlerin izlenimlerinden den anlaşılabacağı üzere salgınlar dışında belirli bölgelerde ve belirli zamanlarda dizanteri, sıtma, tifüs ve tifo gibi hastalıklar nedeniyle ciddi kayıplar verilmiştir.

4.4. Diğer Hastalıklar

Gezginlere göre salgınlar dışında Türklerin hareketsiz yaşantısı ve üşengeç yapıları toplumda hastalıkların artmasına neden olmuştur. Bu nedenle ülkede özellikle hazımsızlık ve mide rahatsızlıkları önde gelen hastalıklardandır. Ayrıca yağlı yiyecekler, hareketsiz hayat, afyon ve tütünün fazlaca kullanılması hastalıklara davetiye çıkarmıştır⁸⁵. C. Fellows'a göre diğ ağrısı da Türklerde yaygın rahatsızlıklar arasındadır⁸⁶. Bunun tam tersi olarak 1878 yılında Türkiye'ye gelen Avustralyalı gezgin C. Ryan ise Türklerin dışlerinin çok güzel ve sağlam olduğunu ifade etmektedir⁸⁷. Gezginlerin karşılaştıkları insanların özelliklerine göre bir kanaat oluşturdukları anlaşılmaktadır.

Araştırılan dönemde yukarıda bahsedilenler dışında ahalinin çiçek ve göz hastalıkları gibi rahatsızlıklar yaşadıkları da anlaşılmaktadır. Bu anlamda Dr. Wittman, 1800 yılın başında İstanbul'da çiçek hastalığının artığını ve ölümlerle sonuçlandığını bildirmektedir. Gezgin, çiçek hastalığına yakalananların sıcak bir odaya kapatılıp mangal kömürü veya başka şeyler yakılarak tedavi edildiğini bildirmektedir. Bu sıcak ortamda hastanın ateşinin yükselme eğiliminin bulunduğunu ve bu durumun çok da başarısız sayılmadığını bildirmektedir. Bu uygulamadan başka tedavi yollarının da bulunduğunu bildiren gezgin eserinin dipnotunda Kont Elgin'in

⁸³ Davis, *age*, s. 293, 297-302.

⁸⁴ Burnaby, *age*, s. 264-265, 296.

⁸⁵ Wittman, *age*, s. 538-547.

⁸⁶ Fellows, *age*, s. 224.

⁸⁷ Ryan, *age*, s. 44.

İstanbul'da sığır çiçeği hasatlığını (cow-pox) tanıtmaktan çok memnun olduğunu ve bu hastalık nedeniyle ortaya çıkacak ölümlerin gelecekte daha da azalacağı ümidinde olduğunu bildirmektedir. Wittman, Kont Elgin'in önce kendi çocuğunu aşılattığını daha sonra bunu birkaç Hristiyan ailenin de denediğini bildirmektedir. Wittman, alınan başarılı sonuçlardan sonra Türkiye'den ayrılmadan önce Türklerin de çocuklarını aşılatmaya başladığını ve bu durumdan memnuniyet duyduğunu ifade etmektedir⁸⁸. Ancak öyle anlaşıyor ki Wittman, Türklerin çiçek aşısını çok daha eski tarihlerden beri uyguladığını bilmemektedir⁸⁹.

Gezginlerin üzerinde özellikle durduğu yaygın ve önemli diğer bir hastalık da göz rahatsızlıklarıdır. W. Wittman'ın özellikle Mısır'da bulunan Osmanlı askerlerinin sıcak hava ve kumlardan yansıyan güneşin keskin ışıklarına maruz kaldığını, bu kişilerin gözünün duyarlı zarlarının kum, kireç vb. maddeler sebebiyle zedelendiğini bildirmektedir. Ayrıca yaz aylarında kuvvetli ışınların göz damarlarında dirençsizliğe neden olması ve yabancı maddelerin gözü tahrişi göz hastalıklarına sebebiyet vermiştir. Ayrıca insanların gözüne konan sinek ve diğer böceklerle karşı duyarsız davranılması rahatsızlıkları daha da arttırmaktadır⁹⁰. Gezgin Davis de XIX. son çeyreğinde Karaman bölgesindeki Yörükler hakkında bilgi verirken yaylada hava durumunun kısa sürede değişikliğe uğradığını, özellikle yağmurlu havalarda ve gece düşen çiyin göz iltihaplanmalarına ve ateşli hastalıklara sebep olduğunu bildirmektedir⁹¹.

Gezginlerden bazıları akıl hastaları ile ilgili bilgiler de vermektedir. XVIII. yüzyılda Türkiye'ye gelen İngiliz E. Chishull, Edirne'de Sultan Beyazıt Camiinin bitişiğinde yuvarlak kubbeli, ortada büyük bir avlu ve avlunun içinde de bir şadırvan olan dairesel bir yapıdan bahseder. Mekanın altı odaya bölündüğünü, odaların bir yanının avluya açıldığını bildiren Chishull, her odada üç tane akıl hastasının muhafaza edildiğini kaydetmektedir. Gezginin bildirdiğine göre hastalar döşemeye yakın olarak boyunlarından emniyetli bir şekilde bağlanmaktadır⁹². XIX. yüzyılın başında Ayasofya'yı ziyaret eden W. Wittman da Atmeydanı diğer ismiyle Hipodrom'un hemen yakınında bulunan akıl hastanesini de ziyaret ettiğini bildirmiş ancak hastane hakkında detaylı bilgi vermemiştir⁹³.

5. Tıp Eğitimi ve Tıp Bilgisi

Gezginler, Osmanlı ülkesindeki hekimlerin tıp eğitimini ve bilgisini genel olarak yetersiz görmektedirler. XIX. yüzyılın başlarında Türkiye'yi ziyaret eden Dr. Madden, ülkede tıp biliminin yetersizliğine vurgu yaparak, Osmanlı'daki tıp eğitiminin muhtemelen Avrupa'nın X. yüzyılın sonlarında bulunduğu düzeyde olduğunu ifade etmektedir. Türkiye'de bazı tıp adamlarının ülkenin şartlarını unuttuklarını, hastanın para kesesinin ağızını açana kadar doktorların kendi ağızlarını açmadıklarını bildirmektedir⁹⁴. Hemen aynı tarihlerde Türkiye'ye gelen İngiliz Sir Adolphus Slade de benzer bilgilere yer vermekte ve Türkiye'nin tıp alanında son derece geri olduğunu kaydetmektedir. Gezgin bunun sebebi olarak bu alanda çalışan hocaların cahilliği ve inceleme yapılacak kadavra ve alet yokluğunu göstermektedir⁹⁵.

Gezginlerin esasen bu tür ithamlarında Osmanlı Devleti'ne haksızlık yaptıkları ve oryantalist bir söylem kullandıkları ifade edilmelidir. Doğu tıbbi ve özelde ise Selçuklu ve Osmanlı tıbbi Ebubekir Razi, İbn-i Sina ve İbn-i Rüşd gibi isimlerin ortaya koyduğu bilgiler

⁸⁸ Wittman, *age*, s. 79-80.

⁸⁹ Görgey, *agt*, s. 43-44.

⁹⁰ Wittman, *age*, s. 538-547.

⁹¹ Davis, *age*, s. 447.

⁹² Chishull, *age*, s. 86.

⁹³ Wittman, *age*, s. 54.

⁹⁴ Madden, *age*, s. 52.

⁹⁵ Slade, *age*, s. 79-80.

çerçevesinde şekillenmiştir. Osmanlı Devleti'nde dârüşşifâların hemen hepsinde tıp eğitimi verilirken bazı külliyyelerde hastanenin yanında ayrı bir tıp medresesi (dâru't-tıb) yaptırılmıştır. Fatih ve Süleymaniye Dârüşşifâları, yanında müstakil bir tıp medresesinin de yer aldığı külliyyelerdir. Keza Edirne'deki II. Bayezid Külliyesi'ni de tıp medresesi ve hastanesi olan külliyyeler grubuna dahil eden araştırmalar bulunmaktadır⁹⁶. Bunlardan XVI. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman döneminde Süleymaniye Külliyesi'nde tıp medresesi (dâru't-tıb) kurulmuş ve XIX. yüzyılın başlarına kadar tıp eğitimi verilen kurum olarak varlığını devam ettirmiştir⁹⁷. Doğal olarak ülkede hekimlik ve özellikle de askeri sağlık hizmetleri organize bir şekilde işlemiştir⁹⁸. Keza yine Kanuni döneminde Doğu ve Batı'ya yönelik seferlerin yoğunlaşması, devletin genişlemesi ile ordunun teşkilatlı bir sağlık sistemine olan ihtiyacı artırmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı ordusunda sağlık hizmetleri daha sistemli bir hâl almaya başlamıştır. Ancak savaşların birbirini takip etmesi modernleşmeyi olumsuz yönde etkilemiştir. Yaşanan olumsuzluklar sağlık hizmetlerinde de kendisini hissettirmiştir. Ancak sürekli devam eden savaşlar nedeniyle hekim ihtiyacı karşılanamaz hale gelmiştir. Bu sorunu çözmek için 1806'da Tersane-i Amire'de bir Tıp Mektebi açılırken bilahare 14 Mart 1827 yılında ilk modern tıp ve cerrahi okulu olan Mekteb-i Tıbbiye açılmıştır⁹⁹.

A. Slade'nin vurguladığı diğer bir husus Türklerin ölümler hakkında dini bir hürmet beslemeleri nedeniyle kadavra temininin mümkün olmamasıdır. Gezginlere göre Türkler bir ölünün cesedini alıp ders için üzerinde ameliyat yapmayı “*korkunç bir dinsizlik*” olarak değerlendirmektedir¹⁰⁰. Esasen kadavra temini ve anatomi eğitiminin sadece Osmanlı toplumuna has bir sorun olmadığı, Batı toplumunda da benzer problemlerin yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda Avrupa'da kilisenin muhalefetine ancak XVIII. yüzyıldan itibaren dereceli olarak azaldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı ülkesinde ise anatomi eğitiminde kadavra temini meselesi kolaylıkla aşılamamıştır. Ancak savaşlarda ölen düşman askerlerinin cesetlerinin eğitim amacıyla kullanıldığı kuvvetle muhtemeldir¹⁰¹.

Osmanlı ülkesinde tıp eğitimi, orduda istihdam edilecek cerrahların yetiştirilmesi ve modernleşmenin bir göstergesi olan uzman personel yetersizliğini çözmek amacıyla 1838'de Avusturya hükümetine resmen başvurularak doktor talep edilmiştir. Bu talebin sonucunda Dr. C.A. Bernard, Dr. J. Neuner ve eczacı A. Hoffman ile mukavele imzalanmıştır¹⁰². Uzman doktor eksikliği karantina uygulamaları sırasında da karşılaşılan sorunlardandır. Osmanlı Devleti'nde bu konuda uzman kimse bulunmadığından yine Avusturya'dan karantina hususunda yetkin kişilerin getirilmesi talep edilmiş ve Dr. Minas bu iş için Osmanlı ülkesine gelmiştir¹⁰³.

⁹⁶ Coşkun Yılmaz –Necdet Yılmaz, “Osmanlı Hastahane Yönetmelikleri: Vakfiyelerde Osmanlı Dârüşşifâları”, *Osmanlılarda Sağlık I*, Editörler, Coşkun Yılmaz - Necdet Yılmaz, Biofarma Yay., İstanbul 2006, s. 42; İstanbul ve imparatorluğun farklı şehirlerindeki dârüşşifâlar ile ilgili bkz. Necdet Yılmaz – Coşkun Yılmaz, “Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'ne Göre Osmanlılarda Sağlık Hayatı”, *Osmanlılarda Sağlık I*, Editörler, Coşkun Yılmaz - Necdet Yılmaz, Biofarma Yay., İstanbul 2006, s. 343 vd.; ayrıca İslam dünyasındaki ve Selçuklulardaki hastaneler için bkz. Levent Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 230.

⁹⁷ Yüksel Çelik, “XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Anatomi Eğitimi ve Kadavra Temininde Yaşanan Sorunlar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 2, 2008, s. 51.

⁹⁸ Feyza Kurnaz Şahin, *Osmanlıdan Cumhuriyet'e Harp Malûllerinin Sosyoekonomik ve Sağlık Durumları (1877-1939)*, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara 2014, s. 24.

⁹⁹ Çelik, agm, s. 53-54; Kurnaz Şahin, age, s. 24-25.

¹⁰⁰ Slade, age, s. 79-80.

¹⁰¹ Çelik, agm, s. 51-52.

¹⁰² Çelik, agm, s. 57.

¹⁰³ Saryıldız, agm, s. 464. Üstün hizmetleri dolayısıyla Minas'a mücevher nişan verilmiştir. BOA, *Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A.JDVNSNMH.d.)*, 11/ 257, 19 Ekim 1839 (H. 10-08-1255).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye’yi gezen F. Burnaby, Elazığ civarında karşılaştığı bir Rum doktora, Türk doktorlar hakkındaki fikirlerini sormuştur. Rum doktor, Türk hekimlerinin çok cahil olduklarını, anatomi ve benzeri derslerin uygulamalı okutulmasına izin verilmeyen bir ülkeden ancak bunun beklenebileceğini bildirmiştir. Burnaby’nin “*otopsi yapılmıyor mu?*” sorusuna doktor “*hayır, hastanın zehirlenerek öldüğünden emin olsanız bile bedeninin ölüm sonrasında incelenmesi için izin almak çok güçtür. Neticede insanları zehirleyenler cezasız kalıyor. Türk cerrahlar öylesine cahildir ki ortalama bir ameliyatı gerçekleştirmek bir yana atardamarı bile dikemezler*” şeklinde yanıt vermiştir¹⁰⁴. Anatomi ve benzeri derslerin uygulamalı okutulmasına izin verilmediği bilgisinin doğru olmadığı ifade edilmelidir. Çünkü Mekteb-i Tıbbiye’nin muallim-i evvelliğine (baş hoca) getirilen Avusturyalı Dr. Bernard’ın¹⁰⁵ girişimleri ile 1841 yılında Sultan Abdülmecid’in anatomi ve kavra üzerinde eğitime izin verdiği bilinmektedir¹⁰⁶. Keza Mekteb-i Tıbbiye’de otopsi yapılmasıyla ilgili eğitim verildiği bunun için tersane tomruğunda ölenlerin Mekteb-i Tıbbiye’ye gönderilmesi gerektiği bildirilmiştir¹⁰⁷. Ancak toplumun genel olarak otopsiye sıcak bakmadığı ifade edilmelidir.

Gezgin Burnaby, seyahati sırasında Amerika’da eğitim görmüş bir Ermeni doktorla karşılaşmasından da bahseder. Hekime işlerin nasıl olduğunu soran gezgin, “*kesat*” cevabını alır. Ermeni hekim halkın doktorlara pek güvenmediğini, daha doğrusu ciddi şekilde hasta olduktan sonra doktora başvurdıklarını, bu nedenle hastayı iyileştirmenin çok zor olduğunu bildirmiştir. Keza aynı zamanda Türklerin kendi kafalarına göre ilaç aldıklarını, şifalı otlar ve kocakarı ilaçları kullandıklarını, doktora ödeyecekleri paraya kıyamadıklarını ifade etmiştir¹⁰⁸.

Gezgin E. J. Davis, Adana’da hasta olan bir arkadaşının doktora gitmek istememesinden bahsederken bu durumu Türkiye’de pek yetenekli doktor bulunmamasına bağlar. Daha sonra Dr. Parascévopoulo isimli hükümet doktoruna gittiklerini ve bu kişinin son derece yetenekli ve insancıl olduğunu ancak hastalığın tamamen ilerlemiş olması sebebiyle pek bir şey yapılmadığını bildirmektedir¹⁰⁹.

XIX. yüzyılın sonlarında Avustralyalı doktor Ryan da Türkiye’deki hekimlerin pek bilgili olmadıklarını, hekimlerin kendi usullerinin olduğunu, hastalar için ilaç veren cerrahların dış çekmekten ve kundura vurmuş bir ayağı sarmaktan fazla bildikleri pek de bir şey olmadığını ifade etmektedir¹¹⁰.

Gezginlerin üzerinde durdukları bir diğer husus, Osmanlı ülkesinde görev yapan hekimlerin çoğunun yabancı ve gayrimüslim olmalarıdır. Bu anlamda Wittman, Napolyon’un 1798 yılında Mısır’ı işgali sırasında buradaki Osmanlı birliklerinde dört adet cerrahın görev yaptığını, bunlardan üçünün İtalyan olduğunu ve farklı birliklerdeki paşaların emrine verildiğini bildirmektedir. Hastalarla profesyonel şekilde ilgilenildiğini kaydeden Wittman, dördüncü

¹⁰⁴ Burnaby, *age.*, s. 233.

¹⁰⁵ BOA, *Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemî (HR.MKT.)*, 8/19, 27 Aralık 1844 (H. 16-12-1260).

¹⁰⁶ Çelik, *agm.*, s. 57. Arşiv belgeleri arasında kavra temini hakkında tespit edilen belgeler farklı tarihlere aittir. Bu anlamda belgelerden birisinde Tersâne-i Amire ve Bab-ı Zabtiye hapishanelerinde ölenlerin kavra olarak Mekteb-i Tıbbiye’ye gönderilmesi gerektiği bildirilmektedir. BOA, *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî (A.İ.MKT.MHM.)*, 126-91, 27 Şubat 1858 (H. 13-07-1274). Diğer belgeden Hastane-i Umumiye ve Gureba-i Müslimin Hastanesinden Mekteb-i Tıbbiye talebelerine beş altı kavra temin edilmesi istenmiştir. BOA, *Yıldız Perakende, Zabtiye (Y.PRK.ZB.)*, 14/78, 26 Aralık 1894 (H. 27-06-1312).

¹⁰⁷ BOA, *İrâde Dahiliye (İ.DH)*, 144/7419, 22 Nisan 1847 (H. 06-05-1263).

¹⁰⁸ Burnaby, *age.*, s. 173.

¹⁰⁹ Davis, *age.*, s. 163-165.

¹¹⁰ Ryan, *age.*, s. 16-17.

cerrahın Türk olduğunu, son derece yetenekli bir hekim olup ülkenin büyük bölümüyle haberleştiğini bildirmektedir¹¹¹.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul'a gelen ve mesleği doktorluk olan R. R. Madden, İstanbul'da yaklaşık elli tane pratisyen doktor olduğunu, bunlardan önemli bir kısmının İtalyan ve Maltalı Frenklerden oluştuğunu bildirir. Ayrıca İyon Adalarından Yunanlılar ile Ermeni ve Kıptilerin de hekim olarak görev yaptığını belirtir. Bu doktorların, beş tane tecrübeli doktor tarafından düzenli olarak eğitildiğini kaydeden Madden, bunlardan ikisinin İngiliz olduğunu ve hem Frenk hem de Türkler arasında çok fazla saygı gördüklerini bildirir. Madden'in bildirdiği bir diğer ayrıntıya göre İstanbul'daki hekimler şehri kendi aralarında paylaşmakta ve bütün kahvehaneleri dolaşıp hastaları takip etmektedirler¹¹².

6. Halk Hekimliği

Gezginlerin eleştiri ile yaklaştıkları bir diğer husus ahalinin halk hekimlerine gitmesidir. Bu anlamda W. Wittman, İstanbul ve çevresinde yaşayan Türk, Rum, Ermeni ve İtalyan gibi çeşitli milletlerden yaklaşık beş yüz bin insanın cahilce halk hekimlerine ve cerrahlarına gittiğini bildirmektedir. Hastalık zamanlarında önemsiz bazı tıbbi yardımlar yapılmakta ve küçük yerlerde hastalar hükümet tarafından tedavi edilebilmektedir. Gezginlere göre ölümcül hastalıkların tedavisi mümkün değildir¹¹³.

Gezginlerin bildirdiğine göre hastaların tedavisi için halk hekimlerinin yanında din görevlilerine de gidilmektedir. Örneğin R.R. Madden'e göre ağır hasta bir kişi, Yahudi, Rum, İtalyan ve Müslüman doktorlar tarafından muayene edilmiş, ancak bir netice alınamayınca Türk din adamı hastanın başına gelerek Kuran'dan ayetler okumuş ve dualar etmiştir. Ardından Türk din adamının önerisi doğrultusunda hastaya balmumu ile yağ verilmiştir. Gezginin ifadelerine göre din adamının okuduğu dualar bitince bütün hizmetçiler ve pek çok doktor ona takdirlerini bildirmiştir. Madden, din adamının hastanın yanından ayrılmasından sonra hastanın kaderine terk edildiğini, hastaya uygulanan tedavinin pek iyi bir netice vermediğini, hastanın zehirlendiğini, bunun sonucunda ateşinin yükseldiğini kaydetmektedir. Hastadan kan alınması gerekirken hasta yakınları buna izin vermemiş, hasta birkaç gün içinde kazıklılıhummadan (tetanos) hayatını kaybetmiştir. Doktorlar ümitsiz hastalar için “*İnşaallah, Allah kerim, Allah büyüktür*” gibi sözler sarf etmektedirler. Gezgin R.R. Madden, ölüm döşesindeki bazı hastaların aşırı derece “*erdemlilik taslayan*” kimseler tarafından iyi edildiğine dair çok sayıda hikaye dinlediğini bildirmektedir¹¹⁴.

Ülkede hekimlik hizmetlerini destekleyici olarak ülkedeki cerrahların veya halk hekimlerinin tatlı matbuh, acı matbuh, murur çiçeği, babadiye çiçeği, frenk çayı, kudret helvası, ada çayı, güherçile tozu vb. çeşitli bitkilerle hazırladıkları ilaç ve merhemleri kullandıkları ifade edilmelidir¹¹⁵. Bu tür alternatif tedavi arayışlarını gezginlerin genellikle eleştirdikleri anlaşılmaktadır.

Gezginlere seyahatleri sırasında hasta yakınları tarafından hasta bakmaları da önerilmektedir. Mesela arkeolog C. Fellows'un Afyonkarahisar gezisi sırasında Şuhut'ta yanına gelen bir kişi gezgine, hasta arkadaşına bakması konusunda ısrar etmiştir. Tercüman gelen kişiye gezginin doktor olmadığını bildirmesine karşılık hasta yakını ısrarını sürdürmüştür. Bunun üzerine Fellows bu isteği geri çevirmemiş, durumu çok da kötü olmayan hastaya fazla

¹¹¹ Wittman, *age*, s. 246.

¹¹² Madden, *age*, s. 42-43.

¹¹³ Wittman, *age*, s. 48-49, 245-246.

¹¹⁴ Madden, *age*, s. 42-43, 46-49.

¹¹⁵ Kumaz Şahin, *age*, s. 24.

yoğurt tüketmemesini önermiştir¹¹⁶. E. J. Davis de kocasını güneş çarpan bir kadının tedavi için acı biber kullandığı ayrıntısına yer vermiştir¹¹⁷. Gezinlerden bazılarına göre Osmanlı ülkesinde hastalara gösterilen bakım ve ihtimam son derece iyidir. Bu anlamda bilgiler veren Howard, Türklerin hastalarına şekerli yiyecekler verdiklerini bildirdikten sonra İngilizler arasında bu uygulamanın olmadığını belirtir¹¹⁸. Gezinlerin karşılaştıkları farklı örneklere göre genellemeler yaptıkları ifade edilmelidir.

XIX. yüzyılın sonlarında İstanbul'da bulunan Dorina Neave, sağlıkla ilgili dikkat çekici bilgiler aktarmıştır. Buna göre sürekli bir şeyler ödünç almaya alışan Türk komşuları sağlık bahanesiyle kendisinden acayip şeyler istemektedir. Neave'nin bildirdiğine göre pencereden düşen bir çocuğun amcası telaş içinde Neave'nin evine koşup çocuğun sıcak tutulması gerektiğini söyleyerek varsa yeni kesilmiş bir koyunun derisini vermesi hususunda yalvarmıştır. Yine bir başka gün komşuları Neave'nin evine canlı bir kaplumbağa istemek üzere gelmiştir. Gezginlere göre bu talep ölmek üzere olan birisinin varlığını işaret etmektedir. Çünkü hayvan bulunup da etinden yapılan çorba "*artık iflah olmayan yolcuya*" içirilmekte idi. Neave'ye göre en dikkate değer olan şey ise halkın hasta akrabalarının sayısı idi. Eğer açık pencerelerden yemek kokusu yayılırsa, "*bir tabakla gelip şişte kızaran bıldırcını, Boğaz'da yakalanan en değerli lüferi ya da çoğunlukla pişmekte olan sığır etinden bir dilimi hasta çocukları için isterlerdi*" ifadelerini kullanmaktadır¹¹⁹.

Sonuç

Yapılan çalışmada XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarını ziyaret eden İngiliz gezginlerin, ülkedeki sağlık koşullarına dair algısı ortaya çıkarılmıştır. Gezinler eserlerinde Osmanlı toplumunun sağlık koşullarının ve sağlık sisteminin yetersizliğine net olarak vurgu yapmışlardır. Seyahatnamelerde İstanbul ve Anadolu'da yaygın olarak görülen salgın hastalıklar sıralanmıştır. Buna göre bir çok gezgin XIX. yüzyılda Anadolu ve İstanbul'da veba, kolera, tifo, dizanteri gibi salgın hastalıkların yaygın olduğunu vurgulamaktadır. Gezinlere göre salgınlar dışında Osmanlı toplumunda görülen hastalıkların temel sebebi yağlı yiyecekler, hareketsiz hayat, afyon ve tütünün fazlaca kullanılmasından kaynaklıdır. Göz hastalıkları da sıklıkla görülmektedir. Ülkedeki salgın hastalıkları tespit eden gezginler salgınların önünün alınamamasında toplumsal tutumların ve kaderci anlayışın etkili olduğunu savunmuşlardır. Öte yandan nüfusun fazla olduğu, sokakların dar ve sıkışık olmasının teması kesmekte engel teşkil ettiği üzerinde durmuşlardır.

Gezinler salgın dönemlerinde Türklerin salgın hastalıkları önemsemedikleri için günlük rutinlerine devam ettiklerini vurgulamaktadırlar. Hastalık ciddiye alınmadığı için insanlar arasında temas devam etmekte ve salgınlar büyük boyutlara ulaşmaktadır. Osmanlı toplumunun hastalıklara karşı kaderci bir yaklaşımının olduğu "*kör bir kaderci anlayıştan*" kurtulamadıkları ifade edilmiştir. Toplumda "*kısmette ne varsa kaşıktaki o çıkar*" anlayışının umursamazlığı artırdığı kaydedilmiştir. Osmanlı toplumu ile Avrupalıların tutumlarını kıyaslayan gezginler Avrupalıların salgın hastalıklar karşısında ölüm korkusuna kapılarak evlerine kapanıp tanıdıklarıyla bütün teması kesmelerine karşın Türklerin "*kaza ve kader*" anlayışları nedeniyle hiçbir şey olmamış gibi rutinlerine devam ettiklerini vurgulamışlardır. Gezinler kaderci anlayışın dinsel temellere dayandığını dile getirmişlerdir. Yöneticilerin halkı ölümle yüz yüze getiren kaderci anlayıştan kurtarmak istedikleri, bunun için bazı sıhhi tedbirler alındığı ancak kaderci tutum nedeniyle alınan tedbirlerin tam anlamıyla başarılı olamadığı vurgulanmıştır.

¹¹⁶ Fellows, *age*, s. 91.

¹¹⁷ Davis, *age*, s. 447.

¹¹⁸ Howard, *age*, s. 50.

¹¹⁹ Neave, *age*, s. 110.

Toplumdaki kaderci anlayışı eleştiren gezginler, hastalıkların erken dönemde teşhis ve tedavi edilmesinin önündeki en büyük engelin bu bakış açısı olduğunu ifade etmektedir. Seyahatnamelerde, Türklerin vurdumduymazlığına da değinilmekte, özellikle salgın zamanlarında hayatını kaybedenlerin sayısı belirli bir miktara erişinceye kadar hastalığın ciddiye alınmadığı bildirilmektedir. Dolayısıyla bu süreçte insanlar arasında temas kesilmediğinden salgın hızla yayılmaktadır.

Yaşanan salgın hastalıkların ülke ekonomisini, vergi sistemini ve askeri hizmetleri olumsuz etkilediği de ortaya konulmuştur. Salgınlar karşı karantina uygulamaları gezginlerin dikkatini çeken hususlardandır. Osmanlı devlet adamlarının karantinayı gerekli gördüğü ve sıkı bir şekilde uyguladığı ifade edilirken bu hususta yöneticiler ile halk arasında fikir ayrılığının varlığına dikkat çekilmiştir.

Gezginler sıhhi hizmetlerde hastane ve personel yetersizliğine de vurgu yapmışlardır. Hastanelerin fiziki koşullarının yeterli olmadığını, ilaç ve tıbbi alet gereksiniminin yoğun olduğunu bildirmişlerdir. Gezginler, Osmanlı ülkesindeki hekimlerin tıp eğitimini ve bilgisini genel olarak yetersiz görmektedirler. XIX. yüzyılın gezginlerinden olup mesleği tıp doktoru olan Madden, ülkede tıp biliminin yetersizliğine vurgu yaparak, Osmanlı'daki tıp eğitiminin muhtemelen Avrupa'nın X. yüzyılın sonlarında bulunduğu düzeyde olduğunu ifade etmiştir. Türkiye'de bazı tıp adamlarının ülkenin şartlarını unuttuklarını, hastanın para kesesinin ağızını açana kadar doktorların kendi ağızlarını açmadıklarını bildirmektedir. Hemen aynı tarihlerde Türkiye'ye gelen İngiliz Sir Adolphus Slade de benzer bilgilere yer vermekte ve Türkiye'nin tıp alanında son derece geri olduğunu kaydetmektedir. Gezgin bunun sebebi olarak bu alanda çalışan hocaların cahilliği ve inceleme yapılacak kadavra ve alet yokluğunu göstermektedir. Türklerin ölümler hakkında dini bir hürmet beslemeleri nedeniyle kadavra temininin mümkün olmadığını dile getirmiştir. Osmanlı Hükümeti sıhhi hizmetleri daha uygun koşullarda sürdürmek için doktor ihtiyacını karşılamak amacıyla çeşitli ülkelerden doktor talep etmiştir. Uzman doktor eksikliği karantina uygulamalarını da sıkıntıya sokmuştur. Bu nedenle gezginler Osmanlı ülkesinde görev yapan hekimlerin çoğunun yabancı ve gayrimüslim olduklarını dile getirmişlerdir.

Ahalinin halk hekimlerine gitmesini de eleştiren gezginler, Türklerin kendi kafalarına göre ilaç aldıklarını, şifalı otlar ve kocakarı ilaçları kullandıklarını, doktora ödeyecekleri paraya kıyamadıklarını bildirmektedir. Osmanlı ülkedeki hekimlerin çoğunun Avrupa kökenli ve gayrimüslim tebaadan oluştuğunu kaydeden seyyahlar, esasen ülkede sağlık sistemi denilebilecek bir organizasyonun bulunmadığını, toplumun kendi başının çaresine bakmaya çalıştığını vurgulamaktadır. Halkın hekime ulaşamaması bazı sıkıntılara yol açmış, halk arasında şifacı hekimlere giden kişilerin sayısı artırmıştır. Bu durum gezginler tarafından eleştirilmiştir.

Gezginler ülkenin sağlık koşullarını, hekimlerin tıp bilgisini ve ahalinin bazı tutumlarını eleştirirken toplumun temizlik alışkanlığından övgüyle bahsetmektedir. Bu anlamda Osmanlı toplumunda hamamı bir şifa kaynağı olarak değerlendiren gezginler, bu mekanları günlük hayatın vazgeçilmez bir parçası olarak görmüşlerdir. Keza insanların Türk hamamında kısa bir süre geçirmesi halinde ömürlerinin birkaç yıl uzayacağını zikredilmektedir.

Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Bâb-ı Âsaftı Divan-ı Hümayûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A.DVNSNMH.d.), 11/ 257, 19 Ekim 1839 (H. 10-08-1255).
Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi (HR.MKT.), 8/19, 27 Aralık 1844 (H. 16-12-1260).
Hatt-ı Hümayûn (HAT), 443/22229, 12 Temmuz 1828 (H. 29-12-1243).
HAT, 1323/51663, 26 Mart 1838 (H. 29-12-1253).
HAT, 555/27461, 21 Haziran 1830 (H. 29-12-1245).
İrâde Dahiliye (İ.DH), 144/7419, 22 Nisan 1847 (H. 06-05-1263).
İrâde Şehremaneti (İ.ŞE.), 5/3, 26 Temmuz 1894 (H. 22-01-1312).
Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri Sıhhiye Kısmı (C.SH.) 6/290, 4 Aralık 1812 (H. 29-11-1227); *C.SH.*, 14/ 651, 12 Eylül 1831 (H. 04-04-1247).
Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi (A.}MKT.MHM.), 126 – 91, 27 Şubat 1858 (H. 13-07-1274).
Topkapı Sarayı Müze Arşivi Defterleri (TS.MA.d), 2883, 28 Mayıs 1836 (H. 10-02-1252).
Yıldız Perakende, Sıhhiye Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.SH.), 5/1, 2 Ağustos 1894 (H. 29-01-1312); *Y.PRK.SH.*, 5/5, 27 Ekim 1894 (H. 26-04-1312).
Yıldız Perakende, Zabtiye (Y.PRK.ZB.), 14/78, 26 Aralık 1894 (H. 27-06-1312).

B. Telif Eserler

- Ahmed Lütü Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, C. V, (trans. Yücel Demirel), Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayını, İstanbul 1999.
BAŞKAN, Seyfî, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Resim*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1997.
BRENTJES, Sonja, "XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı Avrupalı Gezginler ve Bilimsel Çalışmalar", (çev. Meltem Begüm Saatçi), *Türkler*, C. XI, (edt. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2002, s. 251-259.
BURNABY, Fred, *At Sirtında Anadolu*, (Çev. Fatma Taşkent), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2000.
BUSBECQ, Ogier Ghiselin De, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, (çev. Aysel Kurutluoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, [ş.y-t.y].
CELKAN, Gül, *18. ve 19. Yüzyıl İngiliz Seyahatnamelerinde Türkiye ve Türkler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1984.
Cevdet Paşa, *Tezâkir* (1-12), C. I, (yayına hazırlayan; Cavid Baysun), 3. baskı, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1991.
CHISHULL, Edmund D., *Türkiye Gezisi ve İngiltere'ye Dönüş 12 Eylül 1698-10 Şubat 1702*, (çev. Bahattin Orhan), Bağlam yayını, İstanbul 1993.

- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK yayını, Ankara 1991.
- ÇELİK, Yüksel, "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Anatomi Eğitimi ve Kadavra Temininde Yaşanan Sorunlar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 2, 2008, s. 47-63.
- DAVIS, Edwin John, *Life in Asiatic Turkey. a Journal of Travel in Cilicia (Pedia and Trachoea), Isauria, and Parts of Lycaonia and Cappadocia*, [yayınlayan] Edward Stanford, London 1879.
- EBERSOLT, Jean, *Bizans İstanbulu ve Doğu Seyyahları*, (çev. İlhan Arda), 2. baskı, Pera yayını, İstanbul 1996.
- ERGİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C. VII, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Yayını, İstanbul 1995.
- ERHAN, Çağrı, "Rycaut'un Kitabında Osmanlı Toplum Yapısına İlişkin Veriler", *Toplusal Tarih*, C. VI, S. 35, (Kasım 1996), s. 49-57.
- FELLOWS, Charles, *Travels and Researches in Asia Minor More Particularly in The Province of Lycia*, [yayınlayan] John Murray, London 1852, s. 224.
- GERMANER, Semra – İNANKUR, Zeynep, *Oryantalistlerin İstanbulu*, Türkiye İş Bankası yayını, İstanbul 2002.
- GÖRGEY, Şefik, *İngiliz Cerrah William Wittman'ın 19. yüzyıl Başında İstanbul, Yafa ve Mısır'daki Gözlemleri, Uygulamaları ve Raporları*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1989.
- GÜL, Abdulkadir, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 41, (2009), s. 239-270.
- HOWARD, George William Frederick, *Türk Sularında Seyahat*, Tercüman 1001 Temel Eser nr. 117, (çev. Şevket Serdar Türet), İstanbul 1978.
- KARAKOÇ, İrfan, "Yabancıların Hatıralarında Osmanlı İmparatorluğu ve Yabancı Yazarların Osmanlılarla İlgili Olarak Türkçe'de Yayımlanmış Anıları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *Osmanlı*, C. IX, Yeni Türkiye Yayını, (edt. Güler Eren), Ankara 1999, s. 94-99.
- KILIÇ, Orhan, "Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri", *Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği*, Edt. M. Şeker, A. Özer, C. Korkut, TÜBA Yay., Ankara 2020, s. 13-53.
- KILIÇ, Orhan, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ 2004.
- KOC AOĞLU, Burak, "Veba Hastalığının Osmanlı Ordusuna Etkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2017/3, S. 28, s.209-216.
- KURNAZ ŞAHİN, Feyza, *Osmanlıdan Cumhuriyet'e Harp Malûllerinin Sosyoekonomik ve Sağlık Durumları (1877-1939)*, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara 2014.
- LEWIS, Bernard, "Doğu'ya Giden Bazı İngiliz Seyyahları", (çev. Esim Erdim-Salih Özbaran), *TİD*, C. II, İzmir 1984, s. 245-264.

- MADDEN, Richard Robert, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine in 1824, 1825, 1826, and 1827*, [yayınlayan] Henry Colburn, London 1829.
- MADRAN, Emre, “Seyahatnamelerde Anadolu Kenti”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, (21-25 Eylül 1981), C. III, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1989, s. 1303-1322.
- NEAVE, Dorina L. D., *Eski İstanbul’da Hayat*, Tercüman 1001 Temel Eser nr. 128, (çev. Osman Öndeş), İstanbul 1978.
- ÖNCEL, Süheylâ, “XVIII. Yüzyıl Sonlarında Türkiye’de Bir İtalyan Gezgin: Giambattista Casti”, *Batı Dil ve Edebiyatları Araştırmaları Dergisi, Türkiye Hakkında Seyahatnameler Özel Sayısı*, AÜDTCF Yayını, C. I, S. 4, (1969), s. 81-88.
- ÖZTÜRK, Levent, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, Siyer Yayınları, İstanbul 2018.
- PINAR, İlhan, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XIX. Yüzyıl I*, Akademi Kitabevi yayını, İzmir 1994.
- RACZYNSKI, Edward, *1814’de İstanbul ve Çanakkale’ye Seyâhat*, Tercüman 1001 Temel Eser, (çev. Kemal Turan), İstanbul 1980.
- RYAN, Charles S., *Kızılay Emri Altında Pilevne ve Erzurum’da 1877-78 (Rus-Türk Harbi)*, (çev. Ali Rıza Seyfioğlu), MEB yayını, İstanbul 1962, s. 44.
- SARIYILDIZ, Gülden, “Karantina”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayını, İstanbul 2001, s. 463-465.
- SLADE, Adolphus, *Sir Adolphus Slade’in (Müşavir Paşa) Türkiye Seyahatnamesi ve Türk Donanması İle Yaptığı “Karadeniz” Seferi*, (çev. Ali Rıza Seyfioğlu), Genelkurmay IX. Şube Yayınları, Askeri Deniz Matbaası, [ş-y], 1945.
- SPRY, William James Joseph, *Life of the Bosphorus Doings in the City of the Sultan Turkey Past and Present*, H. S. Nichols Publishing, London 1895.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah yayını, İstanbul 1997, s. 151-152.
- THÉVENOT, Jean, *1655-1656’da Türkiye*, Tercüman 1001 Temel Eser Nr. 120, (çev. Nuray Yıldız), İstanbul 1978.
- TİMUR, Taner, “XIX. Yüzyılda İstanbul’un Köpekleri”, *Tarih ve Toplum*, S. 117, (Eylül 1993), s. 138-142.
- TOTT, Baron De, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, (çev. Mehmet R. Uzman), Tercüman 1001 Temel Eser, nr. 89, [t.-y.], [y.-y.].
- TURNA, Nalan, “İstanbul’un Veba İle İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”, *Studies of the Ottoman Domain*, C. 1. S. 1. Ağustos 2011, s. 1-36.
- WITTMAN, William, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and Across the Desert Into Egypt During the Years 1799, 1800 and 1801 in Company with Turkish Army, and The British Military Mission*, [yayınlayan] Richard Philips, London 1803.
- YILDIZ, Hakkı D., “Fransız Gezgin Jean Thevenot’un Türkiye Hakkındaki İntibaları”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (15 Ocak 1987), S. 1, s. 43-45.
- YILMAZ, Özgür, “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/1, 2017, s. 23-55.

YILMAZ, Coşkun – Necdet Yılmaz, “Osmanlı Hastahane Yönetmelikleri: Vakfiyelerde Osmanlı Dârüşşifâları”, *Osmanlılarda Sağlık I*, Editörler, Coşkun Yılmaz - Necdet Yılmaz, Biofarma Yay., İstanbul 2006, s. 41-63.

YILMAZ, Necdet –Coşkun Yılmaz, “Evliya Çelebi’nin Seyahatnâmesi’ne Göre Osmanlılarda Sağlık Hayatı”, *Osmanlılarda Sağlık I*, Editörler, Coşkun Yılmaz - Necdet Yılmaz, Biofarma Yay., İstanbul 2006, s. 343-359.